

**BALTU
FILOLOĢIJA
VI**

1996

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

Filoloģijas fakultāte

Baltu valodu katedra

✓
BALTU FILOLOĢIJA

VI

Rakstu krājums

602. sej.

Latvijas Universitāte
Rīga 1996

6570
6

Baltu filoloģija VI: Rakstu krājums. Atb red. P. Vanags. – 6. laidziens. –
Rīga: Latvijas Universitāte, 1996. – 95 lpp.

© Latvijas Universitāte, 1996

ISBN 9984-516-51-2

BALTU FILOLOĢIJA VI

Rakstu krājums

Atbildīgais redaktors P. Vanags

Reģ. apl. nr. 2-0266.

Metiens 100 eks.

Marta Rudzīte

LATVIEŠU UN LĪBIEŠU VALODAS KONTAKTU ATSPULGI

Godinot Artura Ozola piemiņu, šogad godinām vēl otra cilvēka piemiņu, kam latviešu pēckara valodnieku kadru nodrošināšanā ir liela nozīme. Tas ir Tērbatas universitātes profesors Pauls Ariste. Abu šo cilvēku satikšanās marxisma likvidēšanas konferencē Maskavā bija liktenīgs pagrieziena punkts mūsu katedras tolaik visai smagā situācijā.

Kad biju aizstāvējusi kandidāta disertāciju, Arturs Ozols mani mudināja pievērsties lībiskā dialekta sīkākai izpētei. Savukārt Pauls Ariste netieši mudināja ieskatīties arī lībiešu valodā, jo aizguvumi ir viens no valodas vēstures avotiem.

Latviešu un lībiešu ilgā kopdzīve ir ietekmējusi abu tautu valodu, pie kam devējas un ņēmējas bijušas abas puses. Abās valodās ir pārņemti vārdi, frazeoloģija, mantoti vārdi papildinājušies ar jaunām, senāk nepazīstamām nozīmēm, otras valodas ietekmē pārveidojušās fonētikas un gramatikas parādības.

Lībiešu valodu un līdz ar to latviešu resp. baltu valodu ietekmi tāni kopš pagājušā gadsimta vidus rūpīgi pētījuši un pēti somugristi, sākot ar Andersu Jūhanu Šēgrēnu (*Sjögren*) un Ferdinandu Johannu Vīdemani (*Wiedemann*). Savukārt latviešu valodu līdz ar lībiešu resp. somugru valodu ietekmi tāni pētījuši baltisti. Somugrisko elementu apzināšanā latviešu valodā daudz paveicis J. Endzelīns; savu pienesumu devusi arī A. Ābele, E. Blese, E. Hauzenberga-Šturma, K. Draviņš, V. Zeps, A. Bredaks, E. Kagaine, S. Raģe, O. Bušs, K. Boiko un citi. Par somugru valodu ietekmi baltu valodās interesējušies arī leišu valodnieki, sākot ar K. Būgu. Jo pamatīgāk ir izpētīta kāda valoda, jo vieglāk ir ieraudzīt to, kas šai valodai resp. valodu grupai nav sākotnēji raksturīgs.

Par latviešu un lībiešu valodas savstarpējo ietekmi īpašs raksts ir J. Endzelīnam ("Baltistica", Vilnius, 1970, VI/1). Mans pārskats par šo jautājumu dots rakstu krājumā "Lībieši" (R., 1994., 288.–319. lpp.), pievienota samērā plaša bibliogrāfija. Taču, uzmanīgi lasot lībiešu tekstus, esmu atradusi vēl šo to, kas līdz šim palicis nepamanīts. Pa daļai šie gadījumi aplūkoti referātā, kas 1994. gada augustā tika nolasīts konferencē Mazirbē. Šai rakstā no tiem minēti tikai daži, esmu konstatējusi vēl citus piemērus abu valodu savstarpējai ietekmei.

Vispirms par kādu mūsu izlokšņu aizguvumu.

Braslavā un tās kaimiņu izlokšnēs lieto niecinājuma vārdu *narčaka*². K. Milenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas papildinājumos *narčaks* 'einer, der in zerlumpten Kleidern einhergeht' minēts no Salacas (EH

II 5. lpp.). Vārds nav etimoloģizēts. Vārds nav aplūkots arī K. Karuļa "Latviešu etimoloģijas vārdnīcā" (R., 1992).

Braslavieši par *narcaku* nesauc cilvēku, kas staigā apkārt noplīsis, noskrandis, bet tā sauc cilvēku, kas izturas, rikojas kā lupata.

Šēgrēna-Videmaņa lībiešu valodas vārdnīcā ir šķirkļi *nārtsakōs*, *nartsakōs*, *nārtsak* 'zerlumpt; Lumpenhund; Lumpen' (Sjw 67. lpp.). L. Ketunens (*Kettunen*) šo vārdu savā lībiešu valodas vārdnīcā nav ietvēris. Varētu būt, ka Salacas lībieši šo vārdu aizguvuši no igauņiem, jo igauņu valodā ir *narts*, *nartsak*, *nartsakas* 'lupata, skrandā'. Vai latviešu valodas izloksnēs šis vārds ienācis no Vidzemes lībiešu vai igauņu valodas, pagaidām grūti nosakāms. Būtu jāzina, vai vārds sastopams arī tālāk projām no Igaunijas robežas.

Lībiešu verbs *apsnī'kō* 'überdrüssig werden' (ar ' apzīmēta lautzā intonācija) dod liecību par to, ka latvieši Vidzemes rietumdaļā lietojuši refleksīvo formu *apnīkties* plašāk nekā *apnīkt*. Citādi nevar izskaidrot -s- aizpriedēkļa *ap-* šai lībiešu valodas aizgūjumā. Pie tam šis verbs runāts ar refleksīvo elementu starp priedēkli un verba sakni, *apsnīkt* vai tamlīdzīgi. Šēgrēns Salacas lībiešu izloksnē reģistrējis tagadnes formu *apsnīkub* 'apnīk'.

Šāds *apsnī'kō* nav nekas īpašs Kurzemē, kur latviešu izloksnēs Dundagā un citur refleksīvo elementu vēl tagad dzird starp priedēkli un verba sakni. Daži piemēri no E. Dinsberga dzejoļa "Rudiš":

ju sasruōdēs pa visam malam

li acēm dubēļ, kur kūļ ceļ ..

.. tur jašgūņēs, uz ceļem jalīž... (FBR III 109.-110. lpp.)

Latviešu valodas ietekmes pētīšanai lībiešu valodā īpašu vērtību pelna priedēkļu verbi, sevišķi to nozīmes. Lībiešu priedēkļu verbiem ir pievērsusies F. de Zīversa, taču liekas, ka te vēl daudz ko darīt semantikā. Divvalodīgie lībieši lieto gan aizgūtus priedēkļu verbus, gan savieno aizgūtus priedēkļus ar saviem verbiem. Semantiskā saskaņa ar latviešu valodu ir liela. Jāņem vērā, ka aizgūjumā bieži tiek pārņemtas kā tiešā, tā refleksīvā verba nozīmes. Daži piemēri:

Līb. *nuo-muotšō* F. de Zīversa tulko ar 'abquälen, ? aufregen'. Teksta paraugs -*Iž ma vōļ n u m ū o t š ō n k a u l m i e l s ō ņ i*, tas tulkots tā: "Ich selbst war auch bis zum Wahnsinn aufgereggt" (F. de Zīversa, 29. lpp. s.v.). Patiesībā tas ir tas pats, kā latvietis saka: *patsves biju n o m o c i j i e s l i d z ā r p r ā t u m*.

Vārdnīcās nav fiksēts lībiešu verbs *uzlā'dō* 'atrast, uziet'. Mantotais vārds ar to pašu nozīmi ir lībiešu *lieudō*. Megistes (Māgiste) teksts ir teikums - *un siz ikš um uzlā'nd rištīng ti'edōd* 'un tad kāds ir izgājis cilvēka pēdas'(Māg. 66 lpp.). Līb. *uzlā'dō* ir pilnīgs latviešu *uziet* atdarinājums.

* Lībiešu valodas piemēri šajā rakstā doti parastajā rakstībā, nevis fonētiskajā transkripcijā.

Tāds pats tiešs tulkojums no latviešu valodas ir lībiešu *savaņtlō*, kas sastopams L. Ketunena pierakstītajos tekstos: *lā'mō kō'dskīņ un sava'ņtlōm eņšōn ra'zzō i'd poņātāud* 'iesim divatā un saraudzīsim sev taukus vienu podu (burtiski – vienu poda pilnumu)' (Kett. Unt., 35. lpp.) Mantotais lībiešu vārds *sōdō* 'dabūt, sagādāt' aizstāts ar *savaņtlō*, kur priedēklis *sa-* savienots ar verbu *vaņtlō* 'skatīties, raudzīties'.

Savukārt latviešu izloksnēs mēdz izteikties pēc lībiešu resp. igauņu valodas parauga, apzīmējot kādu daudzumu, piem., Braslavā un apkaimē var teikt *mutes pillums* 'kumoss', *šāūvas pillums* 'sauja' un tamlīdzīgi. Sal. lībiešu *poņātāud*, igauņu *suutāis* 'kumoss', *peotāis* 'sauja'.

Verbu priedēkļi lībiešu valodā ir samērā vēlī aizgavumi no latviešu valodas. Cik nozīmju tie ņem līdzī no latviešu valodas, tas vēl nav īsti noskaidrots un pašreiz to jau grūti arī izdarīt.

Var minēt vēl dažus piemērus, kur lībieši izsakās gluži kā latvieši.

Latvieši *dzeļ* dažādus godus – *kāzas, kristības, bēres, saderināšanos*. Arī lībieši sākuši kāzas dzert: .. *un ni juoitō kōzgiņi* 'un nu dzēra kāzas' (Set. 149. lpp.); *siz ne umātō nuojūonōd kōzgōnd* 'tad viņi ir nodzēruši kāzas' (Māg. 59. lpp.) Sal. igauņu *pulmi pidama* 'kāzas turēt'.

Viena no vārda *balts* nozīmēm latviešu valodā ir 'bagātīgi' (ME I 258). Tā pērkona laikā var *balta uguns vien šķīst un balts ūdens nākt no gaisa*. Ketunena pierakstītajos lībiešu tekstos ir teikums: *piņki borātiz un va'lktiz neiku vālda tu'l i'd vō'l* 'pērkons rūca un zibeņoja tā, ka balta uguns vien bija' (Kett. Unt. 37). Igauniski tulkots tā: *Pikne mūrises ja lōi vālku nii, et valge tuli ikka oli*. Tas ir burtisks tulkojums – *valge tuli*, parasti igauņi tā nesakot. Parastā izteiksme būtu – *mūristas ja lōi vālku* (=sita zibeni) *nii, et kōik kohad olid tuld tāis* 'rūca un zibeņoja tā, ka visas malas (vietas) bija uguns pilnas'.

Citētajā lībiešu teikumā pēc latviešu valodas parauga lietota arī partikula *i'd* 'vien'.

Latvieši *dod* citiem *labritu, labdienu, labvakaru*. A. Sārestes igauņu valodas jēdzieniskajā vārdnīcā redzams, ka igauņi gan *dod*, t.i., vēl otram spēku darbam (*annab tōole jōudu*), *dod* dievpalīgu (*annab Jumala abi*), novēl, lai Dievs *dod* veselību (*andku Jumal tervist*), bet nemin, ka kāds otram dotu *labritu* vai *labvakaru*. Turpretī lībiešu valodā pierakstīti teikumi, kas pilnīgi saskan ar latviešu valodu: .. *un āndiz tām'mōn jiv' i'dōkt* 'un deva viņa labvakaru'. (Set. 130).

Latvieši ēd palaiķam *sausus kartupeļus*. Šēgrēna-Videmaņa vārdnīcā arī atrodam *kūjad nagrōd* 'trockene gekochte Kartoffeln' (Sjw 259). Sal. ig. *keedetud kartulid* 'vārīti kartupeļi'.

Igauņiem ir *kirikumōis* 'baznīcas muiža', bet lībiešiem tāpat kā latviešiem – mācītājmuiža: *pāpmōizō* (Kett. LWb. s.v. *pāp*).

Vēl aizvien ir arī vārdi, par kuŗu cilmi nav vienota uzskata. Baltisti vārdu *pūmpa* uzskata par mantotu, somugristi domā, ka latviešu valodā tas aizgūts no lībiešu valodas (Kett. LWb. 321). Patiesi, lībiešu vārdam *pūmpa* radniecīgi vārdi sastopami igauņu, somu un citās valodās. Taču baltistu viedokli balsta fakts, ka vārds ietilpst vārdu virknē, kur pārstāvētas dažādas mantotās patskaņu mijas pakāpes: *pamt : pempt pūmpa* (ME s.v.). Tādi ir vēl citi vārdi, kas mudina uz tālākiem pētījumiem tiklab baltistus, kā somugristus. Lībiešu valodas pētīšana prasa īpaši sagatavotus darbiniekus – ar dziļām zināšanām somugristikā un baltistikā. Jāatgādina pavisam citā sakarā teikti J. Endzelīna vārdi: "Būtu taču laiks reiz saprast, ka zinātniski pētījumi valodniecībā vai vēsturē bez zinātniskas speciālizglītības ir tikpat neiespējami kā, piem., mašīnu būve bez vajadzīgām aroda zināšanām." (Di., II, 712. lpp.) Jaunajai LU Somugristikas katedrai tāds pētnieku sagatavot būtu laikam galvenais uzdevums.

Avoti un saīsinājumi

- EH – J. Endzelīns, E. Hauzenberga. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. – 1. – 2. sēj. – R., 1934. – 1946.
- Endzelīns, Di. – J. Endzelīns. Darbu izlase četros sējumos. – I–IV/2 sēj. – R., 1971.–1982.
- FBR – Filologu biedrības Raksti. – 1. – 20. sēj. – R., 1921–1940.
- F. de Zīversā – Fanny de Sivers. Die lettischen Präfixe des Livischen Verbs = Les prefixes lettons du verbe live; Anhang: Wörterverzeichnis = Vocabulaire. – Paris, 1971.
- Kett. LWb. – L. Kettunen. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. – Helsinki, 1938.
- Kett. Unt. – L. Kettunen. Untersuchung über die livische Sprache. – I: Phonetische Einführung. Sprachproben. – Tartu, 1925.
- Mäg. – J. Mägiste. Liiviläisiä tekstejä. – Helsinki, 1964.
- ME – K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca/Red., papild., turpin. J. Endzelīns. – 1.–4. sēj. R., 1923–1932.
- Set. – Näytteitä liivin kielestä/ Kerännyt E.N. Setälä; Suomentanut ja julkaissut Väinö Kyrölä. – Helsinki, 1953.

SjW – Joh, Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch/ Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. – St.Petersburg, 1861.

s.v. – sub voce 'šķirkli'

Lembīt Vaba (Tallinn)

PAR BALTU AIZGUVUMIEM DIENVIDIGAUŅU IZLOKSNĒS

Savā referātā es izvirzīšu baltu etimoloģiju igauņu vārdiem *kihne* 'skābs' (ar derivātiem: *kihkjās* id., *kihmastuma* 'saskābt, sarūgt, ieskābt (par pienu)', *kinu* 'paugurs, uzkalns', *kōno* 'dze(i)nis', *kāblik* 'ceplītis (*Troglodytes troglodytes*), *kähr*, -i, -ā, -ū 'āpsis', *ārk'* : *ārgā* 'ērcē (*Ixodes ricinus*)'. Minētie vārdi izplatīti galvenokārt Dienvidigaunijā. Pārējās Baltijas somugru valodās tie nav reģistrēti. Jāpasvītro, ka iztīrājamo leksēmu areāls ir šaurs un aprobežojas dažos gadījumos pat ar vienu vai divām Dienvidigaunijas draudzēm. [Draudze - ig. *kihelkond* - ir vēsturiska teritoriāla vienība, pēc kuras Igaunijā tiek sistematizēti izlokšņu materiāli.] Piem. *kinu* 'paugurs, uzkalns' izplatīts divās draudzēs - Halliste un Karksi - gar Latvijas robežu, *kōno* 'dze(i)nis' ir reģistrēts tikai no Reuges (*Rōuge*) draudzes Latvijas pierobežā, *ārk'* : *ārgā* 'ērcē' bijis pazīstams leivu valodas salā Lejasciema apvidū ziemeļaustrumu Latvijā. Pārejos šeit minētos gadījumos vārda izplatība ir plašāka: *kihne* un *kihkjās* 'skābs' pēc Wiedemanna vācu-igauņu vārdnīcas ziņām sastopams dienvidaustrumu Igaunijā (sk. WIED), *kihmastuma* 'saskābt, sarūgt, ieskābt (par pienu)' turpat Reuges draudzē, *kihvakas* 'loti skābs' Reugē, Sāmsalā un Muhu salā (Pöide, Muhu, Rōuge), *kihvama* 'ieskābt' Muhu salā, *kähr* 'āpsis' ir plaši pazīstams visos trijos dienvidigaunu dialektos, no Helme draudzes rietumos līdz Setu apvidum austrumos. Šodien šo vārda celmu pazīst visā Igaunijā, jo tas tika ieviests literārajā valodā, lai apzīmētu jēnotu (*Nyctereutes procyonoides*): *kährfik* ~ *kährlik/koer*. Plaša ir arī putna nosaukuma *kāblik* 'ceplītis' izplatība: vārds ir pazīstams arī dažās draudzēs Ziemeļigaunijā, t. i. izloksnēs, kas robežojas ar dienvidigaunu dialektiem Mulgi un Tartu (Saarde, Pilstvere, Kolga-Jaani, Suure-Jaani) un kurām kā pārejas joslai starp Ziemeļ- un Dienvidigauniju raksturīgas daudzas dienvidigaunu izlokšņu pazīmes. Tā kā putna nosaukums *kāblik* 'ceplītis' ir ieviests arī igauņu literārajā valodā, mūsdienās to pazīst visā Igaunijā.

Līdz šim minētajiem vārdiem vai nu pavisam nav bijis etimoloģijas, vai proponētās etimoloģijas nav gluži pārliccinošas. Visus iztīrājamus piemērus apvieno vismaz viena kopīga formāla pazīme, proti: eventuālos baltu oriģinālos, kas varētu būt igauņu vārdu pamatā, sastopams slēdzenis *k* resp. *g* palatāla patskaņa priekšā, kas Baltijas somugru valodās aizstāts ar *k*.

Slēdzenis *k* palatāla patskaņa priekšā sastopams šādos baltu oriģinālos: *kinu* 'paugurs, uzkalns' < baltu **kin-*: lei. *kinè*, *kinis* 'trockene Stelle in einem Moor'; ? *kinis* 'Lager der Tiere, bes. der Schweine, schmutzige Lagerstatt eines Menschen', latv. *cin(i)s*, *cine*, *ciņa*, *cina*, *cinata* 'Hümpel, Mooshügel', *cinâtiês* 'sich wie das Moor in die Höhe heben, sich erheben, hinaufschwingen'. Vai tomēr ig. *kinu* būtu interpretējams citādi un saistāms ar

Baltijas somu vārdu saimi *künk-* resp. *kink-*, sal. ig. *kink* : *kingu* – *kingo*, *künk*, *küngas*, *künk*, *kenk*, *könk*, somu *kenkku* u. c., līb. *kēņķka*, *kīņķka*, *kīņķka*, *kīņķka* 'Hügel, Hümpel'. Bet kā tādā gadījumā būtu skaidrojams *k-* skaņas zudums? Šāda vārda celmu variēšana nav zināma. Sk.: ME I, 384; LEW I, 254: *kinē*.

kāblīk 'ceplītis (*Troglodytes troglodytes*)' < baltu **kep/lit-*: latv. *ceplītis* *ceplis*, (*pa*)*ceplītis*, *paceplīte*, *paceplīš* 'Zaunkönig, Schneekönig', sal. arī latv. *ceplis* 'der Backofen; der Ofen in der Getreidedarre', *ceplītis* 'der kleine Ofen zur Beleuchtung in der Dreschtenne'; *paceplis* 'der Raum unter od. an dem *ceplis*'. Sk.: ME, I, 373; ME III, 11; LEW I, 241: *kēpti*; VABA 1992 459-462.

kāhr, -i, -ā, -ū, *kāhri*, *kāher*: *kāhru*, *kāhri* 'āpsis' < baltu **kerš-*: lei. *kéršas* 'weiß und schwarz gefleckt, schwarzschreckig', *kéršis* 'schwarzbunter Ochse', *keršē* 'bunte Kuh', *keršūlis* 'Ringeltaube',? latv. *cērsna*² (Lielupes pieteka); sal. arī lei. *karšis* 'Brassen, Blei (Fisch)', *kařšē* 'Brasse, Brachsen, Bleie', *kiršlīs* 'Äsche', jatv. *kirsnan* 'schwarz'. Sk.: LEW I, 245: *kéršas*; ENDZELĪNS 1956, 164.

ārk: *ārgā* 'ērce': < baltu **erkē-*: lei. *érkē* (*árkē*) 'Milbe, Zecke, Holzbock', latv. *ērce* 'Kuhmilbe, Buschlaus, Holzbock, Zecke; böse Person'. Sk.: ME I, 574; LEW I, 122: *érkē*; VABA 1977, 211. Arhaisks ir arī šā leivu valodas salā reģistrētā vārda pirmās zilbes vokālisms, jo tas neatpoguļo latviešu izlokšņu lielākajai daļai raksturīgo tendenci pagarināt īsus patskaņus tautosillabiska *r* priekšā (tuvāk par to: RUDZĪTE 1993, 252 sekk.).

Slēdzenis *g* sastopams palatāla patskaņa priekšā divos baltu oriģinālos:

kīhne 'skābs', *kīhkjas* id., *kīhmastuma* 'saskābt, sarūgt, ieskābt (par pienu)' < baltu **giž-* / **giž-*: lei. *gižti*, *gyžti* 'sauer werden', *gižūs* 'ranzig, muffig, bitter, herb, mürrisch, launisch'. LEW I, 129: *gaižūs*.

kōno 'dze(i)nis' < baltu **genjo-*: sal. lei. *genjys*, *geinis*, *geinys* 'Strickleiter zum Ausnehmen der Waldbienenstöcke, latv. *dzenis*, *dzeinis* 'eine Tritze, ein Kletterstrick, ein Strick nebst Zubehör, mit dessen Hilfe der Imker in die Höhe zum Waldbienenstock klettert; ein Strick überhaupt, ein schlechter Strick'. Sk.: ME I, 545, 540; LEW I, 143-144: *geinis*; VABA 1990a, 173-179; VABA 1990b, 174-175.

Tā kā aplūkotās leksēmas izplatītas ļoti šaurā joslā, galvenokārt gar Latvijas robežu, var rasties šaubas, vai visus minētos gadījumus igauņu valodā tiešām var uzskatīt par veciem baltu aizguvumiem, neraugoties uz šo leksēmu ārkārtīgi šauru izplatību. Pret vēlīnu aizgūšanu no latviešu valodas runā labi zināmais fakts, ka latviešu (un kuršu) valodā mantotos vārdos pirmbaltu *k* un *g* pārvērtušies par *c*, resp. *dz* palatālu patskaņu priekšā, ja tie neatrodas tieši aiz kāda svelpeņa, piem. *škilva*, *škilvis* 'der Magen (von Vögeln), der Hühnerkropf' (no šejienes aizgūts ig. apvidvārds *kili*, *kill* id.). Šādi *c* un *dz* jaunos aizguvumos no latviešu valodas igauņu valodā tiek

aizstāti ar *s*. Veru (Võru) izlokšnē kā latviešu *c* un *dz* substitūts vārda sākumā iespējams arī *ts* [dienvidigauņu *ts* interpretējams divējādi: *ts* ir afrikāta; *ts* ir *t* un *s* sekvence], piem. *tsapur* ~ *tsapur* 'cepure', sal. lei. *kepürē*; *tsepli* 'kaļķu cepļis' (abi piemēri no Harglas draudzes Latvijas pierobežā); *tsisa* 'šķiņķis' Reugē Latvijas pierobežā, sal. latv. *ciska*, lei. *kiškà*. *c* un *dz* tiek aizstāti ar *ts* (kas daļā dienvidigauņu izlokšņu vācijā pakāpē mijas ar *ds*) vārda vidū, piem. *traudsin* 'kopā, vienkopus', sal. latv. lokatīva formu *draudzē* 'kopā', *prautsima* ~ *proutsima* 'iet, doties, klejot' trīs Rietumsāmsalas draudzēs (Jāmaja, Ansekūla, Kihelkonna), sal. latv. *braukt*: *braucu*, leišu *braukti*.

Kā redzējām, šo, jauniem latviešu aizguvumiem raksturīgo pārveidojumu, aplūkotās leksēmas neatspoguļo.

ENDZELĪNS 1948, 43 domā, ka *k*, *ġ* pārvērtušies par *c* resp. *dz* palatālu patskaņu priekšā pirms pirmbaltu tautosillabisko savienojumu pārvēršanās, t.i. *an*, *en*, *in*, *un* > *uo*, *ie*, *ī*, *ū*. Par šo fonētisko pārveidojumu viņš raksta tā: "Kā rāda 13. gadsimteņa rakstos minētie Latvijas vietvārdi, senie tautosillabiskie zobu nāseņi ap 1200. g. latviešu valodā nav eksistējuši. Piem. kuršu valodā, kur tautosillabiskais *n* bija paglābies, bija radušies *c*, *dz* no *k*, *ġ*." (ENDZELĪNS 1948, 39). Arī RUDZĪTE 1993, 287 domā, ka pārveidojums *k* > *c*, *g* > *dz* ir sens: "Pārveidojums ir sens. Tas secināms pēc tā, ka *c* vairs nav bijis šaurinātājis līdzskanis laikā, kad sākas *e*, *ē* izrunas atkarība no sekojošām skaņām. *c* sākumā taču vajadzēja būt mikstinātam līdzskanī, jo radies palatāla patskaņa priekšā un no *kj*. Bet, ja saka *ļġcu*, tad *c* mikstinājumu jau bijis zaudējis pārskaņošanas laikā. Arī aizguvumus *c* no *k* nav radies."

Problēma par baltu cilmes dienvidigauņu vārdiem, kas, neraugoties uz to šauru izplatību, varētu tomēr pēc formālām pazīmēm pieredēt pie baltu aizguvumu vecākiem slāņiem, nav jauna. Piemēram, par dienvidigauņu *kuvvas* ~ *kuvvas* 'cirvja kāts' un *tāiidās* ~ *tāidas* 'deguts' varbūtēju vecu baltu izcelsmi rakstījuši THOMSEN 1890, 190 un it īpaši NIEMINEN 1959, 201-204. Tā kā Baltijas somugru un baltu valodu kontakti ir turpinājušies gadu tūkstošus, mums jādomā, ka baltu aizguvumi somugru valodās pārstāvēti vairākos slāņos ar atšķirīgām izplatības konfigurācijām.

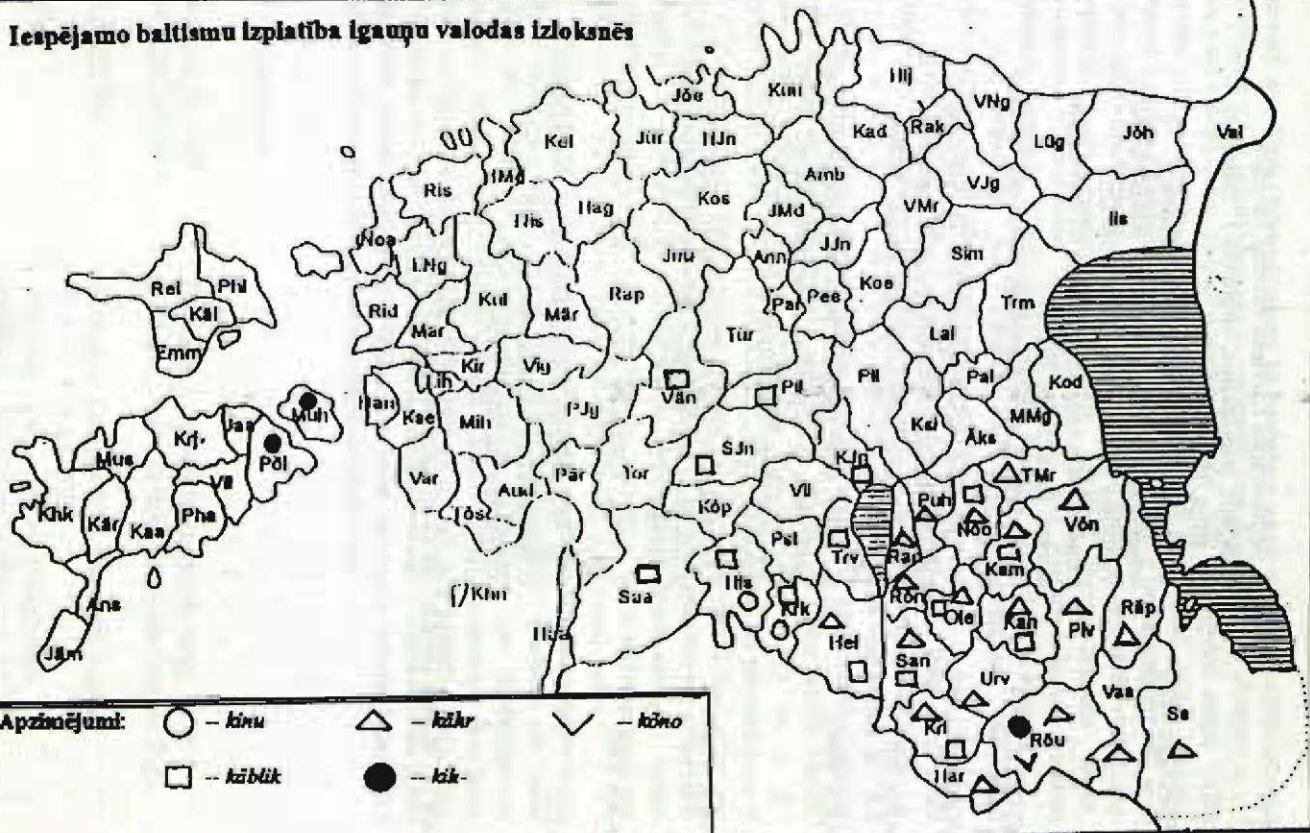
Literatūra

ENDZELIN 1922	J. Endzelin, Lettische Grammatik. Riga, 1922.
ENDZELĪNS 1948	J. Endzelīns, Baltu valodu skaņas un formas. Rīga, 1948.
ENDZELĪNS 1956	J. Endzelīns, Latvijas PSR vietvārdi, I daļa 1. sējums, A - J. Rīgā, 1956.
LEW	E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch I. Heidelberg-Göttingen, 1955.

- ME K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I-IV. Rīgā, 1923-1932.
- NIEMINEN 1959 E. Nieminen, Beiträge zu den baltisch-ostseefinnischen Berührungen. - Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. J. Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei. Rīga, 1959. 201-210.
- RUDZĪTE 1993 M. Rudzīte, Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga, 1993.
- THOMSEN 1890 V. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. København, 1890.
- VABA 1977 L. Vaba, Lāti laensõnad eesti keeles. Tallinn, 1977.
- VABA 1990a L. Vaba, Balti fragment eesti mesindussõnavaras? - Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I. (E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut.) Tallinn, 1990, 35-45.
- VABA 1990b Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei? - LU XXVI/3 1990, 173-179.
- VABA 1992 L. Vaba, Kāblik on ahjulind! - KK 1992/8, 459-462.
- WIED F. J. Wiedemann, Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4. unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage. Tallinn, 1973.

KARTE: Rakstā iztirzāto leksēmu izplatība igauņu izloksnēs.

Iespējamo baltismu izplatība igauņu valodas izloksnēs

Apzīmējumi: ○ - linu △ - kāār ▽ - kõno
 □ - käärik ● - kik

Elga Kagaine

KONTAMINĀCIJAS IETEKME LOKĀLO AIZGUVUMU SEMANTIKAS ATTĪSTĪBĀ

(Baltijas somu valodu aizguvumi)

Izlokšņu leksikas sastāvā, it īpaši pierobežas izlokšnēs, nozīmīgu vietu ieņem lokālie aizguvumi, kas izlokšņu pārstāvju valodā adaptējas ne tikai fonētiski un gramatiski, bet iekļaujas arī izlokšņu semantikas attīstības procesos, gan funkcionējot par dažādu reāliju, parādību, dzīvu būtņu apzīmējumiem, gan diferencējot mantoto vārdu semantiku, resp. piedaloties mantoto vārdu semantiskās slodzes pārdalīšanā. Lokālo aizguvumu semantika, vārdam ienākot no vienas valodas (vai dialekta) otrā var vai nu saglabāties relatīvi nemainīga, t.i., aizguvums var paturēt aizguvuma avota nozīmi (vai nozīmes), vai arī, adaptējoties izlokšnēs, transformēties, paplašināties vai sašaurināties. Atšķirībā no aizguvumu semantikas attīstības literārās valodas sistēmā, kur tā ir saistīta ar rakstu valodu un normatīvajiem kritērijiem, izlokšnēs šī attīstība ir pakļauta mutvārdu komunikācijas formas specifikai, ir saistīta ar izlokšnes pārstāvju individuālās uztveres un izteiksmes īpatnībām, un tā rezultātā arī aizguvuma semantiskās robežas var kļūt aptuvenas, neatbilstošas tā sākotnējam saturam. Tātad uz lokālā aizguvuma semantikas attīstību un atšķirību veidošanos iedarbojas tie paši ekstralingvistiskie faktori, kas ietekmē arī izlokšņu mantotās leksikas dialektālo nozīmju veidošanos.¹

Runājot par lokālo aizguvumu semantikas attīstību, jāmin arī tāda valodas vienību mijiedarbība kā kontaminācija. Kontaminācija visbiežāk vērojama leksikas, fonētikas un gramatikas līmenī, taču mutvārdu komunikācijā tai ir nozīme arī semantikas aspektā, jo nereti fonētiski līdzīgiem, bet etimoloģiski atšķirīgiem vārdiem kontaminācijas ietekmē var veidoties līdzīgas nozīmes; šī semantiskā kontaminācija biežāk realizējas vienlaikus ar citu līmeņu valodas vienību mijiedarbību. piemēram, vairākās ZRV izlokšnēs, kā arī EH I 758 ir reģistrēti vārdi *loñta*, *loñte*: EH I 758 *loñta* "nuo liniem nuogriezta saite, vęcs virves gabals" Lielsalacā (bez norādes par vārda cilmi); *loñte* 'no pakulām vīts vaļģs': *loñt* - *tas tāt grięstus vaļģs, tū vaļģej no pakulam sagrięsc* Jeros; *ta nu gan a divam loñtem sasęj aitam varts* Jeros; *tāt loñt mįkst vij, kuđ teļim un aitim kįģis sięn* Svētcieņā. Vārdu etimoloģizējusi S.Raģe, saistot to ar Wied. 521 *lont* dialektālu nozīmi 'hedene Schnur z. Binden des Flachses'.² Ar šo vārdu saistāms arī Vainiņos fiksētais šī aizguvuma variants *luñte* (arī igauņu valodā ir varianti ar *o* un *u*; sk. Māģiste IV 1354 *lont* .. auch *lunt* dial. 'hedene Schnur z. Binden des Flachses'): *es nuđgrięz nuđ sālįim tāt luñt un pięsęģ ābelei za:r*. Vārdam uz līdzības pamata (priekšmets → dzīva būtne) reģistrēta arī pārnesta nozīme 'gara

auguma vājš, [odzīgs cilvēks]: *cilvēk ar nuōsoūc par luūt - kas ir švaks un garš; tād luūt piēlikuš piē* [labības] *oūkšaduōšan, ne viņē var lūg piņemt piļš dakš, ne uzduēt oūkša* Vainižos. Šajā vārdu grupā iekļaujas arī Rozēnos reģistrētais *loņcka* 'vecs valgs, virve': *loņcka - vęcs striks, šķīst puš, nevar ņemt, siēt, kas leksiski varētu būt veidojies kontaminācijas rezultātā no loñte un lancka* (ME II 419 *lancka* 1) der Lappen, Fetzen), paturot lokālā aizguvuma *loñte* nozīmi.

Pie *loñta* S.Raģe min arī EH I 758 Salacā reģistrēto *lontināt* "luncināt", salīdzinot to ar igauņu *lont lant! lont lont! lonta lonta!* 'schlink schlank (von langsamer Bewegung)' Wied. 521. *lontināt, luntināt* 'luncināt' reģistrēti arī vēl citās ZRV izloksnēs: *vilks koļcs ka traks, loñtinaš tuō ast* Svētcimā; *sunc luntina ast, viņē i droūdzīks* Vainižos.

Arī vairākās ZRV izloksnēs sporādiski reģistrētais aizguvums *viķēt* (ME IV 584 *viķēt* *schmieren* Vecatē, Rūjiēnā. Aus estn. *wikkima* "lünchen, mit Kalk bestreichen"?) ar nedaudz pārveidotu nozīmi 'ziest, triept (ko biežā kārtā, lielākā daudzumā)' varētu būt semantiski kontaminējis ar fonētiski līdzīgo leksēmu *veķēt*, kas ar vairākām nozīmēm ('sist, daudzīt; sviest; lieliem kumosiem ēst' u.c.) ir reģistrēta dažādu Latvijas novadu izloksnēs un par kuras potenciālo cilmi J.Endzelīns ME IV 525-526 atzīmē - *Erinnert an li. privikēti* "primušti". Šķiet, ka zināma semantiska mijiedarbība starp leksēmu *viķēt* un *veķēt* nozīmēm 'ziest, triept (ko biežā kārtā, lielākā daudzumā)' varētu būt, par ko liecina nozīmju reģistrācijas areāls. ME IV 525-526 *veķēt* 3. nozīme '(Butter) dick aufstreichen' reģistrēta Valmiermuižā, EH II 768 Vecpiebalgā, Limbažos, bet pēdējos gadu desmitos vēl daudzās ZRV izloksnēs - Idū, Ērgemē, Lugažos, Rozēnos, Rūjiēnā u.c., t.i. teritorijā, kur fiksēta arī aizgūtā leksēma *viķēt*. Dažādās izloksnēs reģistrētie piemēri sava semantiskā satura ziņā ir ļoti līdzīgi, proti, visos tiek stāstīts par sviesta (retāk cita pārtikas produkta) ziešanu biežā kārtā: *sviēst veķe uz maīzi* Idū; *viķe sviēst uz maīz ta ka māls* Jeros; *veķē tik labi biezu kārtu sviēkstu vīrsū* Lugažos; *pa vis kuō, kuō biēzak liēk, sak viķe* Ņonos.

Semantiskās kontaminācijas izraisītās ietekmes (gan nelietojot šo apzīmējumu, bet izsakoties aprakstoši) aplūko arī S.Raģe¹ analizējot ME IV 190 reģistrēto *timba* I un citus tam fonētiski līdzīgus vai ģenētiski saistītus vārdus. S.Raģe atzīmē, ka latviešu *tempt* (ME IV 162 uzlūkots par iespējamu kursismu vai lituānismu) un aizguvumi no Baltijas somu valodām *tembūt, timba, temša* tuvo pejoratīvo (pārnesto) nozīmju dēļ tā mjušies un krustojušies gan nozīmēs, gan arī formu variantos, ka atšķetināt šo mudžekli ar pilnīgu drošību par pareizību diez vai kādreiz vispār izdosies.

Kontaminācijas, tajā sakarā arī semantiskās kontaminācijas loma īpaši būtu aplūkojama ar ekspresiju saistīto lokālo aizguvumu semantikas attīstībā. Emocionāli ekspresīvajā leksikā atkarā no konkrētas situācijas un runātāja individuālām asociācijām biežāk nekā neitrālajā runā var kontaminēties

dažādas valodas vienības vai variēties to nozīmes. Piemēram, komunikācijas procesā impulsīvi var tikt kontaminēti dažādi runas verbi vai to pejoratīvi varianti: *ļēŗrastāt* 'pļāpāt; arī runāt (svešā, nesaprotamā valodā)': *nevār ne kâ suprast, kâo viņas tār* [ļēŗrastā EIV II 259; *viņē* [ļēŗrasta puķ, es tik klāūsus un nesapruoīt Jeros, kas varētu būt veidojies no *ļerrāt* (sal. ME II 538 *ļera* .. der Schwätzer, Fasler, Trödler, *ļerēt* .. schwatzen, faseln, ohne Grund bellen) + *peŗrastāt*; Valmieras apkārtnē ar to pašu nozīmi un stilistisko nokrāsu *pļerātāt* < *pļerāt* + *peŗrātāt*.⁴ Zināma nozīme kontaminācijai varētu būt arī tādu ZRV izloksnēs izplatītu runas verbu kā *plorzāt*, *plorzāt*, *plorzāties*, *plorzāties* u.c. rašanās procesā. Te varētu būt notikusi vairāku vārdu vai formu kontaminācija: *loŗzāt* (ME II 509 II *loŗzāt* schwatzen Rūjienā, Ozolmuižā, Naukšēnos. Aus estn. *lorisema* dass.) + *pļerāt* (ME III 369 *pļerāt* leeres Zeug schwatzen; varbūt arī *pļāpāt* ietekme ?). Ņemot vērā to, ka visi šie vārdi ietilpst onomotopēitisko vārdu grupā, runāt par to cilmi, kā arī kontamināciju ir visai problemātiski, jo dažādas ar dzirdes orgāniem uztveramas skaņas dažādās valodās var tikt atdarinātas pilnīgi patstāvīgi. Tomēr arī vairākiem šīs grupas vārdiem ir vērojamas tiešas paralēles ar attiecīgajiem vārdiem devejvalodā. Tā, piemēram, vairākās izloksnēs ir reģistrēti verbi *lorcāt* 'šļakstinot maisīt': *tu tik loŗca viēn brītin* [krējumu] un *sviēksc gataus* Jeros; *lorcāties* 'šļakstēt; šļakstīties': *ūdenē loŗcajas, ka vārus stipŗ pār puōdinam. ka nudig iēt a pilŗ spuīn, tu ar ūdenē loŗcajas* Jeros; 'šļakstēt (par ūdeni apavos)' Rūjienā: 'būt tādām, no kura kratoties šļakstās šķidrums (par trauku, kas piepildīts ar šķidrumu)': *vañnic loŗcajas, nevar ne kâ panest a ūdenē* Jeros, kas varētu būt saistīti ar Wied. 524 reģistrēto *lortsima* .. mit Geräusch fallen machen (von verschütteten Flüssigkeiten) "überschulpern" ..; *lortsima* mit Geräusch durch Wasser od. dünnen Koth gehen (par vārdu *loŗcis*, *loŗcēt* cilmi sk. arī Raģe S. Pisietūmoloģiaid .. 266). Vārdiem *lorcāties*, *lorckāties* reģistrētas arī divas sekundāras nozīmes: 1) 'runāt (ko nenopictnu); pļāpāt' (skaņu verbiem raksturīgā nozīmes pārņemšana uz runas procesu): *loŗcāties*, *puiēgļa runa*, *loŗcajas tik* Rozēnos, arī Mazsalacā; *lorcāties* 'stridēties' Rūjienā un 2) ar kustēšanos iešanu saistīta nozīme: *ku bŗē dīdas, ta sak kādreŗē - kuo tu loŗcajes, vai sēdes miēru* Jeros. Turpat, runājot par šķidruma šļakstiēšanos, reģistrēta arī interjekcija *lorcā!* : *ka ruōk dreb, ta krūze pe muts ūdenē loŗca! loŗca! iēt, maz dabu iēdzeŗēt* un substantīvi *lorēku*, *lorēku* 'malks' (vārdi ME nav reģistrēti): [paziņa] *iēmet akal kād loŗēk šņab. viēn loŗēk es iēmet un sēdas ziŗga* [iedzeru degvina malķu un braucu mājā]; sal Wied. 523 *lorts* Schluck. Interjekcija *lorcā!* reģistrēta arī ar sekundāru nozīmi, ko lieto, raksturojot pļāpāšanu, tukšu runāšanu: *vęcaš sañmeks pac i trak nenuōtētk - loŗca! loŗca! viē iēt un runa tuō, kuō ne viēnc nevar klāūsit* [liek ievērot un pildīt neatzīstamus lēmumus] Jeros.

Kontaminācijas ietekmi var vērot arī vēl vairākos citos lokālajos aizguvumos vai to atvasinājumos. Vairākās ZRV libiskajās izloksnēs, kā arī

ME un EH ir reģistrēti vārdi *poŗķis*, *poŗķis*: ME III 376 *poŗķis* Geberlohe Rūjiēnā; EH II 311 *poŗķis*: 2) "nejuauka krāsa; ziede" (mit *oŗ*) Limbažos; 3) "eine schmutzige Flüssigkeit" (mit *oŗ*) Jeros (bez norādes par vārda cilmi); EH II 311 *poŗķis* "Mittel zum Schmieren, Salbe" Vainižos; *poŗģētiēs* "ziesties" Vainižos (arī bez norādes par vārda cilmi). Pēdējo gadu desmitu materiālu vākumos vārds reģistrēts lđū, Jeros, Lādē, Limbažos, Mazsalacā, Pālē, Rūjiēnā, Sēļos, Svētciemā, Tūjā, Vainižos, Viļķenē ar vairākām nozīmēm: (smirdīga) ziede; viela, maisījums ziešanai, triepšanai: *vetārsē* [veterinārstārs] *liķ*, *zīŗgam kāis smēret a tād smīŗdīgu poŗķi lđū*; *poŗķs ir kou kās smērs. ar tād poŗķ apsmērei puŗun. kad zīŗgam bi ūpreis - kād kāi slimib. istāisīi tād poŗķ: saldš cūk touķš. bizāls - un ussmērei Lādē; nuō glūd istāisīi tād poŗķ un hālsinei ķeķē* Vainižos; 'mitra, lipīga viela, masa; slihta krāsviela': *neaistiēķ. bēn. tād poŗķ! nesmēre drēhs nuōst!* Viļķenē; *poŗķs ir tās smērs. neņem tuō poŗķ ruōkas. nuōvārtises Tūjā; poŗķs ir nelāŗ samāisit pēŗu Lādē*; 'netīrs, dubļains, duļķains šķidrums': *guōvem duō tād ka poŗķ dzeŗt. ūdenc nāu Jeros; kustoņ' dzērenc i ta ka poŗķis. es nezīn, kas tas pu poŗķi i Sēļos; poŗķis i tās netīrs ūdenc. viss tās hiēs samāisic Pālē*; 'bieza, savārijusies zupa vai cits ēdiens': *zup. ka savārijes biēs, ta sak: poŗķs izvāric Jeros*. Cilmes ziņā vārds varētu būt saistīts ar Wied. 847 fiksēto *pork*, -*gu* Schmutzklumpen, par kuru Māģiste VII 2148 norāda: *pork*, -*gu* 'Schmutzklumpen' Wied. dial. S., etymol. unklar, ? hypochor. Bildung mit ...-k (< kko) vom St. *por-* vgl. I *pori* (Māģiste VII 2147 I *pori*, -, Wied. auch *pōri*, - 'Dreck, (dünner) Kot, Schmutz'). Semantikas ziņā aizguvums *poŗķis* pilnībā atbilst minēto īgauņu vārdu nozīmēm: mitra, lipīga, (smirdīga) viela, masa → (smirdīga) ziede → netīrs, dubļains, duļķains šķidrums → bieza, savārijusies zupa vai cits ēdiens (pēdējā nozīme varētu būt veidojusies jau aizguvējās izlokšnēs). Aizguvums *poŗķis* ir pamatā arī vairākiem atvasinājumiem: *poŗķēt* 'triept, ziest; traipīt (ar kādu vielu)'; *puķ dabuš tād vēc krāzboņdž u kūd poŗķ, poŗķe sēi nuōst* Vainižos; 'darīt netīru, duļķainu; jaukt (šķidrumu)': *ka bēŗam laiŗ, ta jau viņē poŗķe ar ūden pīl a dubļim un roīdam* [teikts par skaidru ūdeni, kas tiek piejaukts ar netīrumiem] Jeros; *poŗķēties* 'triepties, ziesties; traipīties (ar kādu vielu)'; *nepoŗķejes te ar tuō glūd, nevārt drehs nuōst* Vainižos; EH II 311 *poŗģētiēs* "ziesties" Vainižos; 'darboties, rīkoties ap netīru šķidrumu': *nelaid puķkam poŗķetes pu samazŗ spāin* Jeros; *sapoŗķēt* 1) 'notraipīt, noziest (ar kādu vielu, šķidrumu); notraipot, noziežot sabojāt': *hļuōd sapoŗķet a putrs hiēzumim un tādū smēls puzdens zup iēķšu* Jeros; *svāŗkpriēķš sapoŗķeŗ a tādūkim, ģzdams negaliŗ* Jeros; 2) 'panākt, būt par cēloni, ka gūst darbības traucējumus, kļūst slimš; sabojāt': *a negaliŗ ēŗen sapoŗķet duōmu sāus iēķš?* Jeros.

Ar šo aizguvumu, šķiet, saistāms arī Pālē reģistrētais *poŗcka* 'netīrs šķidrums, virca': *poŗcka - tā i virca; kas netīrs - tā i poŗcka. o, kāda mēŗla poŗcka!*, kas varētu būt veidojies kontaminācijas rezultātā *poŗķis* + *pļocka* (ME III 371 *pļocka* .. eine Speichelmasse, Schmutz, Kot Vidrižos), bet ļoti

iespējama arī *virčka* ietekme (ME IV I *virčka* Rūjienā, Jeros, (mit *ir*) Ternejā = *virca* die Jauche); sk. arī LVDA 54.karti, kur *vircka* (ar *k* iespraudumu) reģistrēts Ērgemē, Idū, Ipiķos, Jeros, Kārķos, Ūņos, Omuļos, Naukšēnos, Rūjienā, Ternejā, Valkā.

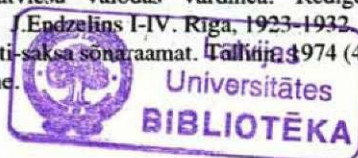
Šeit aplūkoti tikai daži no iespējamiem semantiskās kontaminācijas gadījumiem, taču pati problēma ir visai sarežģīta, un šīs parādības cēloņi ir meklējami gan lingvistiskā, gan psiholoģiskā plāksnē. Viens no faktoriem varētu būt fonētiskā līdzība, kas veicinājusi analoģu nozīmju veidošanos un savstarpēju krustošanos etimoloģiski atšķirīgām leksēmām. Daļa kontaminēto nozīmju savukārt ir saistītas ar emocionāli ekspresīviem cēloņiem un šo faktoru loma lokālo aizguvumu semantikas attīstībā turpmāk būtu detalizētāk pētāma.

Atsauces

- ¹ Par to sk. Kagaine E. Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R., 1992, 13. un sek. lpp.
- ² Raģe S. Pisietūmoloģiaid (Hiliseid eesti ja liivi laene läti keeles). - *Fennougristica* 1, Tartu 1975, lk. 265.
- ³ Sk Raģe. S. Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. - R. kr. Dialektālās leksikas jautājumi I. R., 1986, 103. lpp.
- ⁴ Par *peratāt* sk. ME III 201; arī Raģe S. Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. - R. kr. Dialektālās leksikas jautājumi I. R., 1986, 70.-71. lpp.; par šo verbu lietojumu runas procesā: Kagaine E. No Baltijas somu valodām aizgūtie runas verbi Ziemeļvidzemes izloksnēs. - R. kr. Latviešu valodas kontaktu pētījumi. R., 1987, 149.-161. lpp.

Saīsinājumi

EH	- Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai I-II. Rīga, 1934-1946.
ĒIV	- Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloksnes vārdnīca I-III. Rīga, 1977-1983.
LVDA	- Latviešu valodas dialektu atlants (manuskripts).
Māgiste	- Māgiste J. Estnisches etymologisches Wörterbuch I-XII. Helsinki, 1982-1983.
ME	- Milenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns I-IV. Rīga, 1923-1932.
Wied.	- Wiedemann F.J. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1974 (4).
ZRV	- Ziemeļrietumvidzeme.

Ilga Jansone

ADJEKTĪVS *MUSTS* UN TĀ SUBSTANTIVĒJUMI ZIEMEĻVIDZEMES IZLOKSNĒS

Baltu un Baltijas somu valodu semantisko paralēļu skaidrojumā, kā zināms, ir četras galvenās iespējas:

1) semantiskā paralēle ir kopīga daudzām valodām un ir patstāvīgi veidojusies ikkatrā valodā vai valodu grupā (pieļaujot arī daļēju citas valodas ietekmi),

2) semantiskā paralēle veidojusies kādas trešās (vācu, krievu) valodas ietekmē,

3) semantiskā paralēle latviešu valodā veidojusies Baltijas somu valodu ietekmē,

4) semantiskā paralēle veidojusies, baltu valodām ietekmējot Baltijas somu valodas.¹

Atsaucoties uz J.Endzelina darbu², minētā raksta autori kā vienu no semantiskām universālīgām min arī latviešu *melns*, igauņu *must*, lībiešu *musta* 'melns', 'netīrs', arī lietuviešu *juodas*.

Ziemeļvidzemē (sevišķi Ziemeļaustrumvidzemē) paralēli adjektīvam *melns* un substantīviem, kas semantiski ar to saistīti, sastopams arī adjektīvs *musts* un tā substantivējumi.

Adjektīvs sastopams galvenokārt Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs, proti, adjektīvs *musts* fiksēts Svētcimā - *Bezbaļl Gustam bi musc êrzels*; bet ar izskaņu *-ains* atvasinātais adjektīvs *mustains*, resp., *mustans* zināms citās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs, piemēram, Pālē - *mustaînc ir dziŗdec: mustaînc sunc - meļlgaînc*; Vainižos - *mustaînc suînc un aît bi. mustaînc i meļls a baļl. mustaînc guîs bi ar tād iemēļl gaļu*.

ME II 672 *mustaîns* 'dunkleres Haar um die Schnautze habend als sonst wo am Körper' *mustains suns, mustaina guovs* Freiziņa Milenbaham iesniegtajos materiālos; EH I 835 *mustaîns: guovij var būt mustaina (laukumaina) galva* Limbažos.

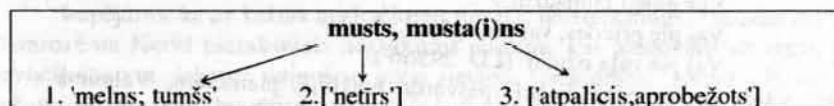
Gan pēc ME un EH fiksētā, gan vēlāk izlokšņu pārstāvju runā saklausītā, šķiet, ka adjektīvus *musts* un *mustains* lieto tikai runājot par dažādū dzīvnieku apspalvojuma krāsu.

Adjektīviem *musts* un *mustains* var izdalīt divas nozīmes nianšes ar dažādu krāsu intensitātes pakāpi:

- - (nosacīti) vienkrāsains - no melna vai gandrīz melna līdz tādām, kam ir tumšs kādas (parasti brūnas, pelēkas) krāsas tonis;
- - raibs - no tāda, kura apspalvojumā ir melni (arī tumši) laukumi, raibumi uz gaišāka fona līdz melnam ar baltu.

Daudz plašāk izplatīti ir adjektīva *musts* substantivējumi vai atvasinājumi no adjektīva *musts*.

Visi šie substantīvi pēc semantikas iedalāmi vairākās grupās:³

must(i)s, mustala 'dzīvnieks ar melnu, arī tumšu apspalvojumu'; šāda dzīvnieka vārds'	must(i)s, mustala 'netīrs, nemazgājies cilvēks'; arī 'netīrs dzīvnieks'	mustis 'atpalicis, aprobežots cilvēks'; arī 'slikts cilvēks'
[mustika], mustene 'mellene'; 'zilene'		
mustala 'veca, satinusies sieviete'		
must(i)s 'kaunums'		
must(i)s 'miegs'		

1. Pirmo grupu veido substantīvi, kas saistīti ar adjektīva *musts* un *mustains* nozīmi 'melns', pirmkārt, tie ir dzīvnieku nosaukumi, kuros parādās adjektīvā ietvertās īpašības.

Vīriešu kārtas dzīvnieku nosaukšanai fiksēta tikai viena forma, proti, *ījo*-celma substantīvs *mustis*. Tātad *mustis* ir dzīvnieks (parasti zirgs, suns; retāk auns), kura apspalvojums ir melns vai tumšs, kā arī dzīvnieks, kura apspalvojumā ir kāds melns raibums, laukums. Šādi dzīvnieku nosaukumi zināmi gan Ziemeļrietumvidzemes, gan Ziemeļaustrumvidzemes izloksnēs, kā arī krievu apdzīvotajā teritorijā Bauskas apvidū, piemēram, Vainižos⁴ - *par must nuōsaūc tād su:n, kam bi kâc meļls plaĵkuūms vaĵ vis·maz kâc tuūšaks strĵp*; Tūjā - *meļls suūc ir mušts*; Jaunrozē - *musc ir mälls zirġs*; Karvā - *musc ģr tis poc mēllis*.

¹² Leksēma *mustis* sastopama arī divās Latvju dainu dziesmās; vienā no tām ir norāde uz dzīvnieku, kuram ir *musts* apspalvojums, proti, dziesmā no Mazsalacas:

Ķiri, ķuti, musti, lauci,
Kur guleji launadziņ' ?
Vaj pie priedes, vaj pie egles,
Vaj pie zaļa ozoliņ' (LD 29566¹).

Bieži vārds *mustis* pārgājis arī īpašvārda funkcijā, piemēram, Valmierā - *mustis* - zirga vārds; Sinolē - *suņam bij mustis voārdā, joāc tūmš* un visnepārprotamāk Alsviķos - *tis mūllis sūns Musts ikūda gūvij kūojā*.

ME II 672 *mustis* 'ein schwarzer Hund; Name für einer Wolfshund, weil die Lippen schwarz sind' no Freiziņa Milenbaham iesniegtajiem materiāliem. EH I *musts* 'suns ar mustainu galvu' Limbažos // ig. *must*, -i 'Name für einen schwarzen Hund'; *mustu* 'schwarzer Ochs' Mäg. V 1581⁵.

Sieviešu kārtas dzīvnieku (parasti govju) apzīmēšanai lieto ar sufiksālo galotni -e atvasināto nosaukumu *muste*, kā arī ar izskaņu -ala vai -aļa darināto nosaukumu *mustala* vai *mustaļa*. Arī šie nosaukumi fiksēti gan sugas vārdā, gan īpašvārda funkcijā Ziemeļaustrumvidzemē un Ziemeļrietumvidzemē, piemēram, Vainižos - *guōv soūc mustāf, kum tad mustān gāf, Sinolē - mustaļa - mūlla* [govs] vai *mustaļa bij pote soŕkana un puŕnis tumšāks*, Karvā - *gūs ar sāuca puŕ mustalām, bet nāzinu, kūopēc*, Valmieras apkārtnē - *guovs vārds Muste - kam purns tumšs* vai *Mustala - guovs vārds, kurai varbūt galvai dažādas spalvas, vairāk tumšas*, Alūksnē - *cugū, cugū, gūtiņ, cugū, cugū, Mustala, mūojā, mūojā*, Lizumā - *Mustaļa* [govs vārds], Mazsalacā - *mustala i guōvu vārc. tādu tumša mēlla mustala*.

ME II 672 *mustaļa* 'eine Kuh mit schwarzen Lippen' no Freiziņa Milenbaham iesniegtajiem materiāliem; EH I 835 *mustala* 'guovs ar tumšu purnu' Ķieģeļos; *mustaļa* 'guovs ar tumšāku (dūkanu) galvu' Limbažos; EH I 835 arī *mustika* 'eine schwarze Kuh' Jeros (aus estn. *mustik*) // ig. *mustik* 'schwarzes Rind (bes. weibl. ...)' Mäg. V 1581.

Semantiski motivēti un ar krāsu saistīti daži ogu nosaukumi Ziemeļaustrumvidzemes izlokšnēs. Veclaicēnē reģistrēts melleņu nosaukums *mustika* (tas ir tiešs aizgūvums no igauņu *mustik* 'Schwarzbeere, Heidelbeere (Vaccinium Myrtillus L) Mäg. EEW V 1581) - *tū vaci veclaicēnši, kas dzēivuō gar Igaunijas rubežu saka: jūoŕt mustikuōs*. Jāpiebilst, ka nosaukumu *mustika* zina un lieto tikai vecākās paaudzes informanti.

Vairākās izlokšnēs zināms no adjektīva *musts* ar latviešu valodā raksturīgo izskaņu -ene atvasinātais ogu nosaukums *mustene*. Daļā Ziemeļaustrumvidzemes izlokšņu ar vārdu *mustene* apzīmē mellenes, piemēram, Veclaicēnē - *pīlasīse musteņu pīllu kōrbuli*, Alūksnē - *pūlka musteņu šūgod, pīls mežs, mūosa pīlasīse pīllu grūziņu*, savukārt ar vārdu savienojumu *lielās mustenes* apzīmē zilenes (izlokšnēs biežāk lietotā forma

glāzenes), piemēram, Alūksnē - *šei pīlasīse grūziņu līlū musteņu, nūturādama tuōs par melleniēm*.

Nosaukums *mustenes* dzirdēts arī Vecsaulē.

ME I 835 *mustenes* 'gewisse Waldbeeren (wohl Schwarzbeeren)' Adulienā, Gulbenē.

Iespējams, ka ar krāsas apzīmējumu (tumšs, neizteiksmīgs?) saistīts arī Jaunrozē un Karvā pierakstītais nosaukums *mustala*, kas attiecināts uz vecu, savistījušos vai lakatos satīnušos vecu sievieti, piemēram, Karvā - *ū, ar lokotu kuō mustala*, Jaunrozē - *satīnusēs kuō mustala, ij cešu naredz*.

Ar krāsas apzīmējumu saistīto substantīva *mustis* nozīmju paplašināšanos ir ietekmējuši arī daži ekstralingvistiski faktori⁶, no kuriem jāmin tabu, t.i., aizliegums lietot atsevišķus vārdus. Tabu pirmām kārtām tiek saistīts ar maģiskajiem priekšstatiem. Taču apzīmējumi, kas radušies sakarā ar tabu, t.i., eifēmismi kuru pamatfunkcija ir kāda jēdziena, parādības, priekšmeta nosaukuma mīkstināšana, izskaistināšana, aizplīvurošana, nav saistāma tikai ar maģiskajiem priekšstatiem; jaunas nozīmes šai virzienā veidojas arī vēlākā laikā, cenšoties izteikties netieši, neminot vārdā kādu nepieklājīgu vai nevēlamu parādību.

Viena no sfērām, kur veidojas dialektālie leksiski semantiskie varianti tabu ietekmē, saistīta ar dzemdniecību un seksuālās dzīves norisēm. Tā piemēram, Veclaicēnē kaunuma apzīmēšanai tiek lietots semantiski motivēts nosaukums *mustis*:

leīstat līti šūvokār,
najuōs pūiši pīgulā,
boūs munam mustīšam,
stabulīte mutītiē.

Analogi teksts sastopams arī Latvju dainu dziesmās (LD 34541 ar variantiem) no Lubānas, Bērzaunes, Lodes, kur vārda *mustis* 'kaunums' vietā lietots *lācis* 'kaunums'.⁷

Domājams, ka ar attālu pārnesumu no krāsas apzīmējuma saistīta arī Jeros fiksētā substantīva *musts* nozīme 'miegs', piemēram, *bēramū musc nāk, tūpēc i nemiērīks un brēc*.

EH I 836 *musts* 'Schlaf' ievietots kā homonīms, taču izplatītie frazeoloģismi *kā melnu nakts* 'neatļaidīgi, neatvairāmi' un *kā melns mākonis* 'saka par ko neatvairāmu, arī nevēlamu' LLVV V 150, kā arī Ērgemē pierakstītais frazeoloģisms *kā mellais miegs* vai *kā mellie miegi* 'saka par ko ļoti uzmācīgu' (ĒIV II 311⁸), liek domāt par attālu semantisku saistību starp adjektīvu *musts* 'melns' un substantīvu *musts* 'miegs'.

2. Otro grupu veido substantīvi, kuru nozīme saistīta ar adjektīva *musts* izloksnēs nerealizējušos potenciālo nozīmi 'netīrs' // ig. *must*, -a 'schmutzig, unrein(lich), unsauber' Mäg. EEW V 1582; 'schmutzig' Wied. 1973, 633⁹, kā arī latviešu *melns* 'netīrs, notraipīts ar ko tumšu' LLVV 5, 150.

Ziemeļaustrumvidzemes izloksnēs, kā arī Valmierā netīra cilvēka apzīmēšanai lieto vārdus *musts* un *mustis*, piemēram, Jaunlaicēnē - *skūor-stini slāucijis, nūzīdīs ār kvāpim kuō veīns musts*, Veclaicēnē - *āduši mustēnas un nūzīduši mutas un rūkas tēiri māllas, kūr nōu tuōdi musti rūodfsetiēs*, Alūksnē - *tēirjys īres un muti nūzīds ār kvāpim kuō musts*, Alsviķos - *mēļņņu paiēds, nōu esi kuō mustiīs*, Sinolē - *kūr ta nu, mozāis musti, iēsi? tōā sacija, ka bārnām mālla mute bij, nūosmērējiēs kōā mustis*, Valmierā - *mustis - vīrietis, kas nav tīri ģīmi nuomazģājis*, kā arī ar izskaņu *-ala* vai *-ene* atvasināto nosaukumu *mustala* vai *mustene*, piemēram, Jaunlaicēnē - *tāi vecēne ēista mustala, muti nāu mozģāisi vōi nedeļu*, Veclaicēnē - *mozūo šmūorguli, kuōda ģōn nōu tu esi mustala*, Kalncempjos - *tuōc kuō mustala, āi nūmozģājis*, Veclaicēnē - *māitiņ, nōu ģōn tu esi riktīga mustene, dīz kur tuō nūzīdusēs un nūsmierēsēs*.

Šī nozīme šķiet atspoguļojas arī Latvju dainu dziesmā (ar paskaidrojumu *Musts* - suņa vārds) no Vecpiebalgas:

Mustī, Mustī, mazģā muti,

Bieza putra vācelē;

Ņ

Ja tu mutes nemazģasi,

Biezas putras nedabusi (LD 2990)

ME II 672 *mustis* 'Bezeichnung für Person mit schmutzigen Gesicht' Smiltēnē, Valmierā.

3. Pēdējo nozīmju grupu veido substantīvi, kas saistīti ar adjektīva *musts* izloksnēs nerealizējušos potenciālo nozīmi 'atpalicis, aprobežots'. Šī nozīme latviešu literārajā valodā fiksēta adjektīvam *tums* pārņ. 'tāds, kam raksturīgs izglītības trūkums, atpalicība' LVV 817.

Substantīvs *mustis* šai nozīmē fiksēts gan dažās Ziemeļrietumvidzemes, gan Ziemeļaustrumvidzemes izloksnēs, piemēram, Valmieras apkārtnē - *tāds kā mustis, kas nespēj saprast kādu lietu, kā tu darīt; mustis - neuzmanīgs, neapķērīgs, kuram grūti kuo ieskaidruot; musts, mustis - neuzmanīgs, neattapīgs vīrietis, kuram bieza galva, ilgi nevar ievērot*, Sinolē - *stāu kōā mustis nī kōā nurunā*.

Ar šo pašu nozīmi tiek lietots arī atvasinājums *mustala*, piemēram, Veclaicēnē - *ak tu, mustala, tu tak nēi kuo nasapriūti, nēi kuo nasajiedz*.

Vecākās paaudzes veclaiceniešu sarunā bieži dzirdams izteiciens *ak tu, musts!* vai *ak tu, velna musts!*, ko lieto runājot par cilvēku (parasti vīrieti), kas izdarījis ko sliktu, nosodāmu, piemēram, *ak tu, valla musts, ak tu lītis māllis musts, kas teļ tu lika darīt*.

ME II 672 ievietota II *mustis* 'ein Mundfauler, Einfeltiger, Dummkopf' no Raunas, Smiltēnes, ko K.Milenbahs nedroši saista ar lietuviešu *mušti* 'schlagen', kas gan šķiet nepārliecinoši, runājot par Ziemeļvidzemes izloksnēm un ņemot vērā daudz ticamāko iespēju apvienot šo vārdu vienā

etimoloģiskā līgzdā ar iepriekšminētajiem igauņu cilmes vārdiem un tā atvasinājumiem.

Lai spētu atrisināt dažus neskaidros jautājumus un izsekot šo vārdu semantiskajām paralēlēm latviešu un igauņu valodā, ir nepieciešams turpināt materiālu vākšanu plašākā areālā Latvijā, kā arī salīdzināt to ar igauņu valodas materiālu, kas glabājas Igauņu valodas institūtā.

Atsauces

- ¹ Kagaine E., Bušs O. Semantiskas paralēles (galvenokārt baltu un Baltijas somu valodās) // *Baltistica XXI* (1) 1985, 14. - 32. lpp.
- ² Endzelin J. O lатыško-финских языковых svjazjah. V kn.: Pamjati akad. L.V.Ščerby. L., 1951., 300 s.
- ³ Tabulā sniegta adjektīva *musts* latviešu valodas izloksnēs realizējušās un potenciāli iespējamās nozīmes, kā arī ar adjektīva *musts* nozīmēm saistītie substantīvi.
- ⁴ Izlokšņu piemēros intonāciju sakritums nav rādīts.
- ⁵ Mägiste J. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I - XII, 1982 -1983.
- ⁶ Kagaine E. Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R., 1992, 293 lpp.
- ⁷ Referātu par šo tēmu nolasīja Dr. philol. B.Reidzāne Kr. Barona atceres dienas konferencē 1993. gadā.
- ⁸ Kagaine E., Raģe S. Ērgemes izloksnes vārdnīca. 1.-3. R., 1977.-1983.
- ⁹ Wiedemann F.J. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973.

Kersti Boiko

DIVLĪDZSKAŅU UN TRĪSLĪDZSKAŅU INICIĀLIE SAVIENOJUMI LĪBIEŠU VALODĀ¹

1. Līdzskaņu savienojumu skaits katrā valodā ir lielā mērā atkarīgs no tajā esošo līdzskaņu fonēmu skaita:

Kurzemes lībiešu valoda (26)²:

p b t t' d d' k g c č ʒ ʒ̣ m n n' s š z ž f v l l' r r' j

latviešu valoda (26):

p b t d k ḳ g ģ c č ʒ ʒ̣ m n ņ s š z ž f v x l l' r j

lietuviešu valoda (45):

p p' b b' t t' d d' k k' g g' c c' č č' ʒ ʒ' ʒ̣ ʒ̣' m m' n n' s s' š š' z z' ž ž' f f' v v' x x' h h' l l' r r' j

(Suhonen 1973:14; Laua 1980; DLKG)

2.1. Iniciālo divlīdzskaņu savienojumu skaits aplūkojamās valodās ir sekojošs (avoti: lietuviešu un latviešu val.: Rūķe-Draviņa 1970; lībiešu val.: Kettunen 1938; Suhonen 1968):

	liet. (75)	latv. (52)	K.lib. (39)	Sal.lib. (26)
pj-	+	+	-	-
pl-	+	+	+	+
pḷ-	+	+	+	+
pn-	+	+	-	-
pr-	+	+	+	+
ps-	+	+	-	-
bj-	+	-	-	-
bi-	+	+	+	+
bl-	+	+	+	+
br-	+	+	+	+
bṛ-	+	-	-	-
bz-	+	-	-	-
tr-	+	+	+	+
ṭr-	+	-	-	-
tv-	+	+	-	+
dr-	+	+	+	+
ḍr-	+	-	-	-
dv-	+	+	+	+

¹ Rakstā lībiešu valodas materiāls tiks salīdzināts ar latviešu, lietuviešu un daļēji arī igauņu valodas materiālu.

² Turpmāk salīdzinājumā atsevišķi tiks iesaistīts arī Salacas lībiešu valodas materiāls.

liet.		latv.		K.lib.		Sal.lib.
kl-	+		+		+	
kļ-	+		+		-	
km-	+		-		-	
kn-	+		+		+	
kņ-	+		+		+	
kr-	+		+		+	
kŗ-	+		-		-	
ks-	+		+		-	
kv-	+		+		+	
gl-	+		+		+	
gļ-	+		+		+	
gn-	+		+		-	
gņ-	+		-		-	
gr-	+		+		+	
ŗ-	+		-		-	
gv-	+		+		-	
cv-	+		-		-	
čv-	+		-		-	
ŗv-	+		-		-	
mn-	+		+		-	
sf-	+		+		-	
sk-	+		+		+	
sl-	+		+		+	
sļ-	+		-		-	
sm-	+		+		+	
sn-	+		+		+	
sņ-	-		-		-	
sp-	+		+		+	
sr-	+		-		-	
ŗ-	+		-		-	
st-	+		+		+	
sv-	+		+		+	
šč-	+		-		-	
šk-	+		-		+	
ķ-	-		+		-	
šl-	+		-		+	
šļ-	+		+		+	
šm-	+		+		+	
šn-	+		-		+	
šņ-	+		+		+	
šŗ-	+		+		+	
šr-	+		+		-	
št-	+		+		+	
št-	+		+		+	
šv-	+		+		+	

zl-	+	+	-	-
zļ-	+	-	-	-
zm-	+	-	-	-
zn-	-	+	+	-
zv-	+	+	+	+
žl-	+	-	-	-
žm-	+	-	-	-
žn-	+	-	+	-
žņ-	+	+	-	-
žv-	+	+	+	-
ļj-	+	+	-	-
fl-	+	+	+	-
flj-	+	-	-	-
fr-	+	+	+	-
xļ-	+	+	-	-
xr-	+	+	-	-

2.2. Kurzemes lībiešu valodas piemēri (vārdu nozīmes dotas pēc Kottunen 1938):

pl- *lplaḡā* 'fahne' /, **pl'**- *lpl'āppā* 'schwätzen' /, **pr-** *lpreiḡan* 'fräulein' /, **bl-** *lblaḡ* 'siegelack' /, **bl'**- *lbl'ogā* 'schwätzer' /, **br-** *lbrina* 'sich wundern' /, **tr-** *ltraḡkə* 'jagen, treiben' /, **dr-** *ldrōp* 'arznei' /, **dv-** *ldvi'n'aD* 'zwillinge' /, **kl-** *lklāpparṡa* 'klappern' /, **kn-** *lknāš'* 'hübsch' /, **kn'**- *lkn'ābā* 'nagelkopf' /, **kr-** *lkrežil* 'korb' /, **kv-** *lkvārrā* 'quarren' /, **gl-** *lgliemāZ* 'schnecke' /, **gl'**- *lgl'ūv* 'weichlich' /, **gr-** *lgranadier* 'grenadier' /, **sk-** *lskaḡp* 'skorpion' /, **sl-** *lslikt* 'schlecht' /, **sm-** *lsmekka* 'schmecken' /, **sn-** *lsnāišā* 'rauschen' /, **sp-** *lspek* 'speck' /, **st-** *lstuñ'D* 'stunde' /, **sv-** *lsvilppā* 'pfeifen' /, **šk-** *lškēra* 'schneiden' /, **šl-** *lšlōppā* 'dürsten' /, **šl'**- *lšl'ogā* 'nasser schnee' /, **šm-** *lšmou'* '(kuh) ohne hörner' /, **šn-** *lšnukstā* 'leise weinen' /, **šn'**- *lšn'qtsā* 'rauschen' /, **šp-** *lšpērkstā* 'schwirren' /, **št-** *lštāḡg* 'stange' /, **šv-** *lšvōḡā r* 'schwager' /, **zn-** *lznō'udžā* 'würgen' /, **zv-** *lzva'n'n'ā* 'läuten' /, **žn-** *lžnōḡāD* 'kiemen' /, **žv-** *lžve'mžā* 'prügeln' /, **fl-** *lflēi'* 'flöte' /, **fr-** *lfrakt* 'fracht' /.

2.3. Pēc izplatības trīs minētajās valodās līdzskaņu savienojumus varētu iedalīt vairākās grupās, no kurām tuvāk tiks aplūkotas divas.

2.3.1. Lietuviešu val. (+), latviešu val. (+), lībiešu val. (-); 15 līdzskaņu savienojumi:

a) *pj-, pn-, ps-, ks-, gn-, gv-, mn-, sf-, šr-, zl-, fj-, xl-, xr-* (13)

Minētie līdzskaņu savienojumi ir ienākuši latviešu literārajā valodā (un lielākā daļa no tiem arī lietuviešu literārajā valodā) ar internacionālismiem un citiem jaunākiem aizguvumiem, sal. latv. *pjēdestāls*, *pneimonija*, *psalms*,

ksilofons, gnozeoloģija, gwards, mnemonisks, sfēra, krapnelis, zlots, fjords, hlors, hronika.

Šāds leksikas slānis vēl nav reģistrēts L.Kettunena vārdnīcā "Livisches Wörterbuch" 1938. gadā, taču ļoti strauji ienāk lībiešu valodā mūsdienās.

b) *k|-, žņ-* (2)

Minētie līdzskaņu savienojumi ir reģistrēti dažos mantotos vārdos lietuviešu un latviešu valodā, taču šie vārdi lībiešu valodā nav aizgūti.

2.2.2. Lietuviešu val. (+), latviešu val. (-), lībiešu val. (-); 21 līdzskaņu savienojums:

bj-, br'-, bz-, tr'-, km-, kr'-, gņ-, gr'-, cv-, čv-, žv-, s|-, sr-, sr'-, šč-, z|-, zm-, žl-, žm-, j|-

a) **bj-, *pj-* > latv. *b|-, p|-*, sal. latv. *b|aut, p|aut*.

Līdzskaņu savienojums *pj-* latviešu valodā ir ienācis no jauna (skat.

2.2.1.(a)).

b) **sr-* > latv. *str-*, sal. liet. *srovē*, latv. *straume*, Šāds līdzskaņu iespraudums noticis arī ģermāņu valodās, sal. angļu *stream*.

Atbilstošie latviešu aizguvumi acīmredzot ir ienākuši lībiešu valodā pēc tam, kad izmaiņas a) un b) jau bija notikušas.

c) *br'-, tr'-, dr'-, kr'-, gr'-, sr'-*

Šo līdzskaņu savienojumu otrais komponents *r/* neietilpst latviešu literārās valodas fonēmu sistēmā. Lai gan *r/* ietilpst Latvijas rietumdaļā runāto izlokšņu fonēmu sistēmā, kā arī lībiešu valodas fonēmu sistēmā, minētie līdzskaņu savienojumi lībiešu valodā nav reģistrēti.

d) *cv-, čv-, žv-*

Afrikātas lībiešu valodā ir samērā jauna fonēma, piem., saskaņā ar Tita-Reina Vītso viedokli (1993), tās neietilpst lībiešu valodas fonēmu sistēmā.

2.3. Trīs igauņu valodas dialektos (Mulģi, rietumu un salu dialektā) līdzskaņu savienojumi iniciāli tikuši izskausti pilnībā, pat *kl-, pl-, kr-, pr-, tr-* > *l-, r-* (minētie līdzskaņu savienojumi ir sastopami arī mantotos vārdos; Saareste 1955 : 49). Salacas lībiešu valodu igauņu valoda ir ietekmējusi daudz spēcīgāk nekā Ziemeļkurzemes lībiešu valodu. Lai gan Salacas lībiešu valodai ir bijusi saskarsme galvenokārt ar igauņu valodas Mulģi un rietumu dialektu, 26 iniciālie līdzskaņu savienojumi liecina par spēcīgāku latviešu valodas ietekmi šajā valodas limenī.

2.4. Sākot ar 13.gadsimtu ne vien igauņu, bet arī lībiešu un latviešu valodās sāka ienākt daudzi vācu aizguvumi. Vairumā gadījumu iniciālie līdzskaņu savienojumi lībiešu un latviešu valodās ir substituēti vienādi, kā galvenais iemesls acīmredzot minams tas, ka lībiešu valodā šie aizguvumi ir ienākuši ar latviešu valodas starpniecību.

2.4.1. C₁(balsīgs) C₂ : C₁(nebalsīgs) C₂

K.lib.	latv.	ig.	nozīme K.lib.val.
blaš k	blaške	plask	'vierkantige flasche'
brāikkā	brākēt	praakida	'bracken'
dreijā	dreijāt	treida	'drechseln'
grōi	grāvis	kraav	'der graben'

2.4.2. C₁C₂ : C₂

K.lib.	latv.	ig.	nozīme K.lib.val.
knēp	knēpe	nööp	'knopfhaken'
skōl	skāle	kaal	'waagschale'
slīp	slipēt	liibata	'schleifen'
smekkā	smeķēt	mekkida	'schmecken'
stun'D	stunda	tund	'stunde'
svikkil'	sviķele	vikel	'zwickel'

2.5. Blakus citām iezīmēm, kas ir kopīgas lībiešu un latviešu valodām, jāpiemin arī *s-mobile* kā līdzskaņu savienojumu rašanās avots:

līb. *skanstal* : *kañstal* 'kanzel', *skaitōl'-ušk* : *kañtōl'-ušk* 'katholischer glaube', *strep* : *trep* 'treppe', *strū'dā* : *trū'dā* 'verwesen', *stoklōž* : *toklōž* 'takelage'.

3. Mūsdienās lībiešu valodā ir ne vien divlīdzskaņu, bet arī **trislīdzskaņu iniciālie savienojumi**. Piem., baltu valodās vārda sākumā nevar būt vairāk par trim līdzskaņiem.

līb.(12)	latv.(8)	K.līb. (5)	Sal.līb. (3)
skl-	+	+	-
skļ-	+	-	-
skr-	+	+	+
skŗ-	+	-	-
skv-	+	-	-
spj-	+	-	-
spl-	-	+	-
spļ-	-	+	-
spr-	+	+	+
str-	+	+	+
stŗ-	+	-	-
stv-	+	-	-
špl-	+	-	-
špr-	+	+	-
štr-	-	-	-

3.1. Kurzemes lībiešu valodas piemēri:

skl- /sklā'bin' 'galopp'/, **skr-** /skrē'v 'schraube'/,

spr- /sprēkkā'reden'/, **str-** /strēmil' 'striemen'/,

štr- /štrañdā 'stranden'/.

4. Vārdi ar divlīdzskaņu un trīslīdzskaņu savienojumiem iniciāli lībiešu valodā galvenokārt ir aizguvumi.

Saīsinājumi

K.lib. - Kurzemes lībiešu valoda

latv. - latviešu

liet. - lietuviešu

Sal.lib. - Salacas lībiešu valoda

Izmantotā literatūra

- DLKG - Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius 1994.
- Kettunen L. 1938. - Livisches Wörterbuch. LSFU V. Helsinki.
- Laua A. 1980. - Latviešu literārās valodas fonētika. Rīga.
- LSFU - Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Rūķe-Draviņa V. 1970. - Initial Consonant Combinations in Lithuanian and Latvian//Donum Balticum. Stockholm. 429-440.
- Saareste A. 1955. - Väike eesti murdeatlas. Uppsala.
- Suhonen S. 1968. - Salatsin liivin konsonanttiyhtymistä. SUST 145. Helsinki. 206-215.
- 1973. - Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. SUST 154. Helsinki.
- SUST - Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia.
- Vitso T.-R. 1993. - Livskij jazyk. - Jazyki mira. Uralskie jazyki. Moskva. 76-90.

Evija Liparte
**PAR DAŽIEM PARTIKULVERBIEM UN TO LIETOJUMU
 ENGURES UN MĒRSRAGA IZLOKSNĒ**

Kaut gan konstrukcijas: virzības verbs + adverbs (piem., *kāpt augšā* 'uzkāpt', *iet iekšā* 'ieiet' u.tml.) latviešu valodā, īpaši sarunvalodā un izloksnēs tiek lietotas ļoti plaši un par tām kā raksturīgu latviešu valodas un sevišķi tās lībiskā dialekta ipatnību ir runāts daudzu valodnieku pētījumos¹, īpaša, speciāla apzīmējuma šādām konstrukcijām pagaidām nav.² Līdzīgas konstrukcijas sastopamas arī citās valodās, īpaši somugru (somu, igauņu, lībiešu)³, kā arī vācu valodā. Vācu un igauņu lingvistiskajā literatūrā šādi verba un adverbsa sakopojumi tiek saukti par partikulverbiem (v. das Partikelverb)⁴. Tā kā ar šo terminu apzīmētās konstrukcijas (piem., v. *er fährt weg* 'viņš brauc projām', ig. *läbi kukkuma* 'izkrist', burtiski: krist cauri (eksāmenā) u.c.) gan kopnozīmes, gan atsevišķu komponentu nozīmes, gan (vismaz daļēji) arī formas ziņā atbilst attiecīgajām latviešu valodas konstrukcijām, varbūt arī latviešu valodniecībā konstrukcijas: virzības verbs+adverbs apzīmēšanai varētu lietot terminu partikulverbs, kā to mēģināts darīt šajā rakstā.

Baltu, tāpat kā slāvu valodām ir raksturīga darbības veida kategorija: pabeigtais un nepabeigtais veids (kr. *soveršennyj i nesoveršennyj vid*). Somugru valodās, kurās var būt partikulverbi, bet nevar būt priedēk|verbu, šādas verba kategorijas nav. Kā norādīts latviešu valodas gramatikās⁵, latviešu literārajā valodā partikulverbi tiek lietoti nepabeigtā laika – imperfektā – izteikšanai pretstatā perfektā lietotajiem priedēk|verbiem (piem., *vērt vaļā* (imperf.) – *atvērt* (perf.)). Tādējādi izveidojas verbu (resp. priedēk|verbu) korelācija, ko raksturo tabula Nr. I:

Tab. Nr. I

Korelācija: partikulverbs – priedēk|verbs latviešu literārajā valodā

Priedēklis Adverbs	aiz-	ap-	at-	ie-	iz-	nuo-	pār-	pie-	sa-	uz-
apkārt		+								
ārā					+					
atpakaļ			+							
augšā										+
ciēt	+								+	
iekšā				+						
klāt								+		
kuopā									+	

Priedēklis	aiz-	ap-	ai-	ie-	iz-	nuo-	pār-	pie-	sa-	uz-
Adverbs										
laukā					+					
(mājās)			+				+			
nuost			+			+				
pāri							+			
pruo(jā)m	+									
pušu							+			
šurp			+							
vajā			+							
viršū										+
zemē						+				

Šāda priedēkļverbu un partikulverbu korelācija vērojama arī apskatāmajās nedziļajās Kurzemes lībiskajās izloksnēs – Engurē un Mērsragā⁶:

- 1) ar adverbu *ārā*: *bi te tāt zēl̄z*, [ar] *kuō vil̄k uōgls āra* [no krāsns] Engurē – *izvil̄k uōgls turpat*, sal. līb. *ma.. viedab sin ka oukstō ulzō* 'es.. vilkšu tevi arī no bedres ārā' (LT 12).
- 2) ar adverbu *augšā*: [tēvs] *pleiš t' o dēl aūks*⁶ Mērsragā – *usplēš t' o dēl* turpat; *ku kāt (=ds) nu iēt pu t' o laivs māt āukšām* Mērsragā – *viņ uziēt vis*: [uz kuģa] turpat.
- 3) ar adverbu *iekšā*: *meī tik iēkša* [ākus jūrā] Mērsragā – *aiziēt nuō rīf*, *iemet tīkls Engurē*, sal. līb. [ta] *sōidabōd kieuži sizzōl mierrō* '[viņi] iemet virves jūrā' /burtiski: 'met iekšā jūrā'/ (LT 56); [reņģes] *liek kuštuōs iēkše* Mērsragā – [rudzu] *meīgn (=metienu) iēlik riņē un n' ožāv* turpat.
- 4) ar adverbu *klāt*: *striket karuōt a mīl̄em .. liēk klāt* [hubertam] Engurē – *piēliēk mīl̄-s piē sap' tuōt' o* [olas] *zēl̄tēnuū* turpat, sal. līb. *alā pa'n kāntā jū' r(ā)* 'rühre nicht an' (Kettunen 98), /burtiski: 'neliec roku klāt'/.
- 5) ar adverbu *pruo(jā)m*: *eī [tu] a sau pēkel pruojaūm* Mērsragā – *zīc (=ds) nu iēt aī pruojem* turpat, sal. līb. *jarā/jārū lā' dā* 'weggehen' (Kettunen 84); *skrej pruoūm us t'em Gočēm* (=māju nosaukums) Mērsragā – *aīsskrej viēns p'e urādņiēk* turpat.
- 6) ar adverbu *zemē*: *saūlit laīžas zem'* Mērsragā – [jāskatās], *kā saūl nuōiēt* Engurē, sal. līb. *pāva lā' b .. mō' zā* 'die sonne geht unter' (Kettunen 207) /burtiski: .. 'iet zemē', *pāva .. lā' h mā* 'tas pats' (Kettunen 471).

Ne vienmēr apskatāmajās izloksnēs tiek lietoti abi korelācijas locekļi; dažkārt ir reģistrēts tikai partikulverbs, piem., *ta nūc fabrikañt āf n' o Rīg* Mērsragā, sal. līb. *siž se jaru um tund Sūrsūost ulzō* 'tad tas ezers ir nācis no

Lielā purva ārā' (LT 15); *tik smāg nāk āūkš'* [tikls] Mērsragā, sal. līb. *vež kāb ilzō* 'ūdens šlakstās' /burtiski: 'nāk augšā// uz augšu/' (LT 58); *viņš [vējš] ka kriiis tā zēgel' iēks'* Mērsragā, sal. līb. *kūolta um saddōn sizzōl* 'krasts ir nobrucis' /burtiski: '.. ir kritis iekšā/' (LT 15). Partikulverbs visās šajās korelācijās ir lietots imperfektīvā nozīmē – parasti ilgstošas vai atkārtotas darbības izteikšanai, kamēr priedēkļverbs norāda uz darbības pabeigtību.

Taču biežāk apskatāmajās izloksnēs ir sastopama cita tipa korelācija, ko veido partikulverbs (resp. konstrukcija: bezpriedēkļa verbs + adverbs) un partikulārs priedēkļverbs (resp. priedēkļverbs kopā ar to pašu adverbu).⁷ Partikulārie priedēkļverbi atšķirībā no partikulverbiem tiek lietoti perfektīvā nozīmē – pabeigtas darbības rezultāta precizēšanai resp. pastiprināšanai vai arī darbības kustības virziena resp. beigu punkta iezīmēšanai. Uz partikulāru priedēkļverbu eksistenci resp. izplatību latviešu valodas izloksnēs ir norādījuši gan K. Draviņš un V. Rūķe (pētījumā par Stendes izloksni), gan E. Kagaine (runājot par Ziemeļrietumvidzemes semantiskajiem dialektismiem). Šādas konstrukcijas nav svešas arī citām indoeiropiešu valodām. Valodnieks K. Reha (Recha) jau apmēram pirms gadsimta ir izteicis domu, ka šādās konstrukcijās vērojama lokāla darbības virziena norādītāja nozīmes zušana verba priedēklī, t.i., tā kā verba priedēklis vairs pietiekami skaidri neiezīmē kustības virzienu, šim nolūkam tiek lietots prievārda resp. adverba⁸ atkārtojums teikuma beigās, piem., gr. *ἐκβάλλω τινα τῆς ἀρχῆς* 'es izdzenu kaut ko no valsts' un *ἐκβάλλω τινα τῆς ἀρχῆς ἔκτοσε* burtiski: 'es izdzenu kaut ko no valsts ārā'; pēdējā tipa konstrukcijas, pēc K. Rehas domām, atspoguļo jaunāku valodas attīstības pakāpi (skat. RKE 611).

Korelācija: partikulverbs – partikulārs priedēkļverbs ir izplatīta arī apskatāmajās nedzilajās Kurzemes lībiskajās izloksnēs – Engurē un Mērsragā:

- 1) ar adverbu *ārā*: *ka bi* [maize] *kād stuñd pacepš, tad ñem āru* Engurē – *izñem āra* [miklu no abras] turpat, sal. līb. *veitā pūnga kabāist ulž// uldzā* 'nimm den beutel aus der tasche heraus' (Kettunen 451).
- 2) ar adverbu *augšā*: *saīmniēks cēliēš āūkšam* Mērsragā – *viņš uscēliēš āūkšam* turpat, sal. līb. *i'ldz//i'ldzā nūzā* 'aufstehen' (Kettunen 72); *n'o rīim .. iēt aūkša* [jūra] *uñ vēļk ār* [tiklus] Mērsragā – *viš duōme, ka* [ka] *nu viš uziēš aūkš* [uz kuģa] turpat; *ñē kājgriēz* (=laupītāji) .. *brauc āūkšam* [jūrā] – *uzhrauc āūkšam* turpat.
- 3) ar adverbu *iekšā*: *nāk .. ūdens iēks'* [laivā] Mērsragā – *viš* (=dēls) *iēnāk iēks'* *uñ tēt' tuñ mātam* turpat, sal. līb. *tu'li(š)si'llš* 'komm herein' (Kettunen 365), *tu'l si'zzā* 'tas pats' (Kettunen 357); *ñē nu iēt iēks'* [pirtū]. *i'e kājgriēz iēt vis: iēks'* Mērsragā – *'e'et iēks', bet šie pa'fiksam dūrs* [aizslēdz] *ciēt* turpat, sal. līb. *li(š)si'llā//si'zzā* 'geh hinein' (Kettunen 365).
- 4) ar adverbu *klāt*: *mīl's vēl klāt lik luōpiēm* [ēdienam] Engurē – *uñ ta nākušuo kājiņ* [ūklam] *aka piēlik: šitū klāt* turpat, *p'eliek iād ..*

spuôžâk bleķ gabal klât Mērsragā, sal. līb. *panâp kalâdân aind'i pâtâ* 'man setzt den fischen gewürz zu' (Kettunen 4).

5) ar adverbu *pruo(jā)m*: *ta gâi* [purvā] *tâd viņi* uz visim pušim *pruôjam* Mērsragā – *ta es nuô turiên aîzgâi pruôjam* Engurē, sal. līb. *jarâ// jarâ lā dâ weggehen* (Kettunen 84); *tiē veļk eņķuâ âûkšâm uñ brauc jūrē pruôjam* Mērsragā – *tiē aîzbrauc a tuô buflak* (=laupitāju) *pruôjam* turpat; *uñ niēm* (=radiem) *dēu pruôm* [pārtiku] Engurē – [kafijas dzimaviņas] *addēu* uz muzei *pruôm* turpat, sal. līb. *..peris kôppikk ândub jarâ* '... man gibt die letzte kopeke weg' (Kettunen 411).

6) ar adverbu *zemē*: (=jūmiekiem) *nu suôl nuâud, lai nâk zem' Mērsragā* – *tiē jūr'ek n'onâk zem'* [no kuģa] turpat, sal. līb. *ma astiz strepist mâzô burtiski*: 'es kâpju no trepēm zemē' (LT 55).

Arī šajā gadījumā izloksnēs bieži vien ir fiksēts tikai viens no korelantiem – partikulārais priedēk|verbs, piem., *nu ka izlasît reņģs i âr'* [no tīkla] Mērsragā, sal. līb. *ta .. irgiz kuoņrô musta vîla vâldast ulzô* 'viņa .. sāka izlasīt melno vilnu no baltās' /burtiski: 'lasīt .. ārā' (LT 55); *.. kuř tuļšs* (=duļļus) *'ehîd' 'ek'* Mērsragā, sal. līb. *pištâ tapppâ si'llâ//si'zâl* 'stecke den spund hinein' (Kettunen 365); [večiņa] *p'enâk p'e manim klât* Mērsragā, sal. līb. *se tund .. jūrô 'tâ* (=govs) *nâkusi .. klât* (LT 13), *n'okrû tas gîķ's* (=“?”) *zem'* Mērsragā, sal. līb. *sadiz mō* 'fiel herunter' (Kettunen 229), *se suddôn idlîn dagurzpeđôn mâzô* 'tas (ir) kritis tūlīt atmuguriski zemē' (LT 18).

Balstoties uz apskatāmo izloksņu piemēriem, korelācija: partikulverbs – partikulārs priedēk|verbs rāda arī no literārās valodas atšķirīgus korelantu pārus, piem., adverbam *ārā* var atbilst arī verba priedēklis *pa-*: *pabâzt – bâzt ārā* – *zûcēpuŗs* (=spoks) *pabâz sau kakt ūr's ukal* Mērsragā; adverbam *iekšā* – arī priedēklis *sa-*: *salâdēt – lâdēt iekšā – bi tâd kuģ .., kuř vis tuô maļk salâdeļ iekša* Engurē; adverbam *klât* – arī priedēklis *sa-* (vienlaikus atbilst nozīmēm 'klât' un 'apkârt'): *suķerties – ķerties klât – saķerus cilvķk klât uñ veļk âûkšâm t'o laiņ* Mērsragā; adverbam *pruo(jā)m* – arī priedēkļi *nuo-* (ar nozīmi 'aiz-'), *at-* un *pa-*: *nuoiet 'aiziet' – iet pruo(jā)m – puķs n'oiet pruôjam* Mērsragā, *atduot – duot pruo(jā)m* – [kafijas dzimaviņas] *addēu* uz muzei *pruôm* Engurē, *paņemt – ņemt pruo(jā)m* – *nu tās* (=slimnicci) *pajēm pruôjam* Mērsragā; skat. arī tabulu nr. 2.

Tab. Nr. 2

Korelācija: partikulverbs – partikulārs priedēk|verbs Engures un Mērsragā izloksnē

Priedēklis	aiz-	at-	ie-	iz-	nuo-	pa-	pie-	sa-	uz-
adverbs									
augšā									+
iekšā			+					+	
ārā				+		+			

Priedēklis	aiz-	at-	ie-	iz-	nuo-	pa-	pie-	sa-	uz-
Adverbs							+	+	
klāt							+	+	
pruo(jā)m	+	+			(+)	+			
zemē					+				

Kaut gan divu nedziļo Kurzemes lībisko izlokšņu – Engures un Mērsraga – partikulverbi un partikulārie priedēkļverbi šajā rakstā salīdzināti ar attiecīgajiem lībiešu valodas partikulverbiem, nevajadzētu aizmirst, ka līdzīgi partikulverbi ir arī vācu valodā, piem., latviešu *iet/ieiet iekšā* atbilst arī vācu (*hin*)*eingehen*: *viņš iet/ gāja mājā iekšā* – *er geht ins Haus (hin)ein, er ging ins Haus (hin)ein, viņš ir iegājis mājā iekšā* – *er ist ins Haus (hin)eingegangen* utt. Tradicionāli partikulverbi latviešu valodā tiek uzskatīti par somugru resp. lībiešu (un igauņu) valodas ietekmes rezultātu, taču jaunākie pētījumi rāda, ka pašās somugru valodās tie atzīstami par aizgūtiem. Valodnieks K. Hasselblats secina, ka igauņu valodā lielākā daļa (apm. 60%) partikulverbu ir kalki no vācu valodas (skat. Hasselblatt 205). Šķiet, ka varētu būt interesanti šādā aspektā papētīt arī latviešu valodas (un izlokšņu) partikulverbus. Šai sakarā gribētos citēt lietuviešu valodnieka A. Rosina apmēram pirms divdesmit gadiem rakstīto: "Bez tam, kamēr vēl nav izpētīta vidusiešvācu valodas un vācu sarunvalodas (kura ilgu laiku bijusi valdošā valoda) ietekme uz latviešu un somugru valodām, ir diezgan riskanti, piem., izteicienus *iekšā nākt* 'ienākt', *kuopā likt* 'salikt' *laukā* vai *ārā iet* 'iziet', *pāri lēkt* 'pārlekt', *zemē nākt* 'nokāpt, nolaisties' u.c. uzskatīt par somugru interferences rezultātu: tos tikpat labi var skaidrot arī ar vācu valodas ietekmi (sal.: *hineingehen* (*kommen*), *zusammenlegen*, *hinausgehen* (*kommen*), *überspringen*, *hinabgehen*)."⁹ Manuprāt, šīs domas savu aktualitāti nav zaudējušas arī šodien un, acīmredzot, aplūkoto jautājumu līdz galam atrisināt varbūt varētu vienīgi plašāks salīdzinošs pētījums gan par somugru, gan arī vācu valodas ietekmi uz latviešu valodu un tās izloksnēm.

Skaidrojumi, piezīmes

¹ Skat. ME I 218, 396, ME II 31, 219, 857–858, ME IV 710, Endz. DI 643–654, LGr. 960–964, BBGr. 110–111, Draviņš, Rūķe 45–53, Kagaine 211–229, Kagaine, Bušs 39–41, RKE 607–613, VLI R VII 10–22, MLLVGr. I 571–572, 576–582, Gailums 236–245, Gāters 481–485, Lībieši 295–296 u.c.

² Parasti valodnieciskajā literatūrā runāts par priedēkļverbus aizvietojošām īpašām imperfektīvām tagadnes formām resp. konstrukcijām vai arī par imperfektīvām priedēkļverbu korelācijām.

³ Balstoties uz šo faktu, daļa latviešu valodnieku šādas konstrukcijas atzīst par somugru resp. lībiešu (vai igauņu) valodas ietekmi (skat. Endz. DI 653–654, LGr. 961, Kagaine 211–214, Kagaine, Bušs 39–41, Lībieši 295–296).

⁴ Šī termina pamatā ir cits termins – *partikula* (v. *die Partikel*, somu *partikkeli*), kas plašākā nozīmē tiek lietots kā nelokāmo vārdšķiru resp. adverbu, postpozīciju un prepozīciju, konjunkciju un interjekciju kopīgs nosaukums (skat. Metzler 453, Hasselblatt 32, Duden 84 u.c.)

⁵ Skat LGr. 960, BBGr. 110–111, MLLVGr. I 571; uz šo avotu piemēriem balstīta arī tabula Nr. 1.

⁶ Raksts balstīts uz šo izlokšņu audiālajiem materiāliem, kas glabājas Latviešu valodas institūtā (Mērsraga izlokšnes teksti magnetofona lentēs ierakstīti 1962.g., atšifrējuši P. un I. Vanagi; Engures izlokšnes teksti ierakstīti 1990. un 1995.g., ierakstījusi un atšifrējuši autore). Izlokšņu, kā arī lībiešu valodas materiāla nepilnības resp. nepietiekamības dēļ šeit aplūkoti tikai seši izplatītākie, savstarpējas opozīcijas veidojoši adverbi – partikulverbu sastāvdaļas: *ārā* – *iekšā*, *augšā* – *zemē*, *klāt* – *pruo(jā)m*. Pārskatāmības dēļ šie adverbi apskatīti alfabētiskā secībā.

⁷ Termins *partikulārs priedēkļverbs* darināts pēc analogijas ar terminiem *priedēkļverbs* un *partikulverbs*, lai apzīmētu konstrukcijas, kurās kopā ar adverbu lietots priedēkļverbs, piem., *ielikt iekšā*, *nuokāpt nuost* u.c. Varētu teikt, ka formas ziņā partikulārie priedēkļverbi atrodas it kā starp partikulverbiem un priedēkļverbiem, bet pēc nozīmes ir tuvāki pēdējiem.

⁸ Kā norāda Z. Zinkevičs, "domājams, ka adverbi bijuši jau indoeiropiešu pirmvalodā, kurā tiek veikusi arī prievārdu, partikulu un saikļu funkcijas" (tulkots no Zinkevičius II 166). Arī somugru valodās adverbs (kā partikulverba sastāvdaļa) un prievārds var sakrist ne vien nozīmes, bet arī formas ziņā, piem., lib. *tu'l mi'n jū'r* 'komm zu mir' (Kettunen 98), *jū'r(ā) maksā* 'zuzahlen' (turpat).

⁹ Tulkots no B. XII(2) 199.

Literatūra

- B.XII(2) – A. Rosinas, recenzija par J. Kabelkas "Latvių kalba" // *Baltistica*, XII(2), Vilnius 1976, 198–200.
- BBGr. – V. Bērziņa-Baltiņa. Latviešu valodas gramatika. R., [b.g.] (1. izd. – R., 1942).
- Draviņš, Rūķe – K. Draviņš, V. Rūķe. Verbalformen und undeklinierbare Redetaile der Mundart von Stenden. Lund, 1958.
- Duden – Der kleine Duden. Deutsche Grammatik. Mannheim, Wien, Zürich 1988.
- Endz. DI – J. Endzelins. Latyšskije predlogi, II//J. Endzelins. Darbu izlase, I sēj., R., 1971, 521–565.
- Gailums – K. Gailums. Distances adverbu semantika un sintaktiskās funkcijas mūsdienu latviešu literārajā

- valodā// Latviešu leksikas attīstība. R., 1968, 225–247.
- Gāters** – A. Gāters. Lettische Syntax: Die Dainas. Frankfurt am Main, 1993.
- Hasselblatt** – C. Hasselblatt. Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Wiesbaden, 1990.
- Kagaine** – E. Kagaine. Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. R., 1992.
- Kagaine, Bušs** – E. Kagaine, O. Bušs. Dažas baltu un Baltijas somu valodu semantiskās paralēles// Baltu valodas senāk un tagad. R., 1985, 35–44.
- Kettunen** – L. Kettunen. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki, 1938.
- LGr.** – J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. R., 1951.
- Lībieši** – M. Rudzīte. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme// Lībieši. Rakstu krājums. R., 1994, 288–319.
- LT** – Līvōd tekstōd. Lībiešu teksti. Sast. V. Šuvcāne. R., 1991. (latviešu valodā piemērus tulkojusi E. Liparte):
- ME** – K. Milenbahs. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV sēj. R., 1923–1932.
- Metzler** – Metzler Lexicon Sprache. Hrsg. von H. Glück. Stuttgart, Weimar, 1993.
- MLLVGr.** – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I d. Fonētika un morfoloģija. R., 1959.
- RKE** – V. Staltmane. Divu verbu veidu (perfektīvā un imperfektīvā) korelācijas iespējas mūsdienu latviešu valodā// Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. J. Endzelīnam. R., 1959, 607–631.
- VLI R VII** – V. Staltmane. Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā// LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti, VII. R., 1958, 5–47.
- Zinkevičius II** – Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorinė gramatika, II d. Vilnius, 1981.

Tenu Karma

LEGENDA PAR DIEVA DĀRZU

Mums visiem patīk pasakas. Vecāki tautas pasakas pirms gulētiešanas stāsta saviem bērniem, bet deputāta kandidāti savas pasakas pirms vēlēšanām stāsta tautai. Latviešu laicīgā literatūra arī sākas ar Vecā Stendera Jaukām pasakām un stāstiem. Latvijas laikā pasakas rakstīja Kārlis Skalbe, bet krievu okupācijas laikā pasakas par ziediem sāka rakstīt Anna Sakse un krāsainās pasakas – Imants Ziedonis.

Visiem patīcis tās lasīt vai klausīties, jo pasakās viss ir skaistāks nekā dzīvē. Tām vienmēr gribas ticēt. Visskaistākās pasakas mēdz saukt par leģendām. Skaistas leģendas ir sacerētas arī par mūsu vietvārdiem. Sevišķi nādžīgi uz to stāstīšanu ir ekskursiju vadītāji. Viņiem cits nekas arī neatliek: ekskursanti to prasa – kas tas par gidu, kas nemāk izstāstīt, kā kādas vietas vārds radies!

Viena no Latvijas visskaistākajām vietām, ko noteikti cenšamies rādīt vai katram ciemiņam, ir Turaida. Ciemiņam tur katrā ziņā tiek stāstīts par Turaidas Rozi, parādīts Dainu dārzs, ciemiņš tiek vests uz Turaidas pils atliekām, iepazīstināts ar leģendu par lībiešu ķēniņu Kaupo, un pils tornī tiek iestāstīts, ka Turaida esot lībiešu vārds un tas nozīmējot 'Dieva dārzs'.

Kādā ciemiņiem domātā četrvārdu grāmatā (I. Skudra. Sigulda. R., 1982, 6. lpp.) rakstīts:

"Turaida lībiešu valodā nozīmē dieva dārzs. Un tiešām... Kad ceļotājs uzkāpj Turaidas pils galvenajā tornī un ierauga plašo Gaujas senleju ar zilā dūmakā tūtajiem Vidzemes siliem, viņam gribas piekrist šim nosaukumam – tik spēcīgs ir plašuma, varenuma iespaids." Krievu valodā tas turpat tulkots par *božestvennyj sad*, t.i., 'dievišķīgs dārzs' (11. lpp.), angļu valodā par *the Garden of Gods*, tātad par 'dievu dārzu' (17. lpp.), bet vāciski tāpat vienskaitlī par *Gottes Garten* 'Dieva dārzs' (23. lpp.).

Cik man izdevies noskaidrot, pirmais šo ziņu pasaulē palaidis Kārlis fon Lēviss of Menārs savā ceļvedī pa Vidzemes Šveici 1895. gadā. Viņš tur rakstīja: "Thoreida, d.i., "Taras Garten", wie die Ureinwohner sie nannten.." ('Toreida, t.i., "Tāras dārzs", kā to sauca seniedzīvotāji' – citēts pēc 3. izdevuma: K. von Löwis of Menar. Führer durch die Livländische Schweiz .. R., 1912. 43. lpp.)

Lēvisam fon Menāram bija politehniska izglītība. Viņš bija studējis mašīnbūvniecību, bet strādājis par juristu, bankas padomnieku un bibliotekāru, bet Latvijas laikā – par LU privātdocentu Filozofijas un filoloģijas fakultātē pilskalnu, piļu un baznīcu vēsturē, vēsturiskajā ģeogrāfijā un kartogrāfijā, kas bija viņa vaļasprieks.

Latvijas laikā šī Lēvisa of Menāra ziņa par Turaidu tika pārņemta latviski izdotajos ceļvežos jau grozītā veidā. Vanagu Kārļa populārajā ceļvedī bija

rakstīts, ka Kaupo Lielā pils saukta "arī par Toreidu (Tara aida lībiski nozīmē Dieva dārzs)" (K. Vanags. Ceļvedis pa dzimto zemi.. I. daļa. Vidzeme un Latgale. R., 1937. 203. lpp.). Bet jau pirms tam Augusts Melnalksnis bija rakstījis, ka Kaupo pils nosaukta "senā lībiešu vārdā par Toreidu (līb. "Dieva dārzs"). (A. Melnalksnis. Vadonis pa dzimtenes kalniem un lejām. I. Vidzeme. Ziemeļrietumu daļa. R., 1930. 156. lpp.)

Padomju laika ceļvežos gadu desmitiem šo skaidrojumu vairs nedeva, jo tānī laikā Dieva vairs nebija, vismaz impērijas pilsoņiem ne. Vienīgi ārzemniekiem adresētajās grāmatās parādījās atkal *Dieva dārza* variants, kas kā vienīgais figurē arī pēcpadomju ceļvežos.

Tā nu šādu ziņu jau veselu gadsimtu ne tikai pašu ļaudīm, bet arī no pasaules malū malām sabraukušajiem tīrāžē tūristu ceļveži un tūristu vadītāji. Šo skaisto leģendu skaistā literārā apdarē ceļ priekšā arī Turaidā notiekošajās svinībās. Un liekas, ka nevienam pa šo laiku nav ienācis prātā šaubīties par vēstīto un skaidrojums tiek ņemts par tīru zeltu.

Kā šī leģenda varēja rasties? Uz kāda pamata var tik droši apgalvot, ka Turaida lībiešu valodā nozīmē 'Dieva dārzs'? Mūsu rīcībā taču nav ziņu par Gaujas krastos runāto lībiešu valodu. Mēs nezīnām, kāda bija šī lībiešu valoda, ko runāja Kaupo un citi Turaidas lībieši.

Varbūt par Turaidas vārdu varam spriest pēc Kurzemes lībiešu valodas? Bet šī vietvārda etimoloģizētāji pat to nav zinājuši. Mūsdienu Kurzemes lībiešu valodā 'dievs' ir nevis *tur*, bet *jumāl*, tāpat kā igauņu valodā un tāpat vai līdzīgi tam arī citās lībiešu radu valodās. Un 'dārzs' lībiski nav vis *aida*, bet ir *tarā*, kas ir ļoti sens aizgūvums no baltiem, arī somiem ir *tarha*, igauņiem tas pats vārds *tara* gan nozīmē 'žogu', nevis 'nožogotu teritoriju', bet 'dārza' nozīmē lieto vārdu *ued*.

Bet kāda vietvārda etimoloģizēšanai nepietiek zināt tikai tā tagadējo formu. *Turaidas* nosaukums laika gaitā ir fiksēts ļoti dažādi, gan kā *Toreida* (sākumā rakstīts arī ar *th-*, vidū ar *-y-*, beigās arī ar *-ia* vai ar *-en*: *Thoreida*, *Thoreyda*, *Toreidia*, *Thoreydia*, *Thoreiden*, *Thoreyden*), gan arī kā *Treiden* (tāpat reizēm sākumā ar *th-* vai *d-*, vidū arī ar *-y-* vai *-yg-*, beigās arī ar *-nn*: *Dreiden*, *Threide*, *Treyden*, *Treydenn*, *Treygden*). Šī vietvārda 2. komponents ir fiksēts tik dažādi, ka grūti par tā cilmi ko spriest. 1. komponentā, labi gribot, varētu saskatīt skandināvu pērkona dieva *Thor* vārdu. Bet *Tors* taču nav nedz vienīgā dieva īpašvārds (kā, piemēram, kristīgais *Dievs*), nedz arī sugasvārds – *dievs* vispār, bet tas bija īpašvārds vienam no daudziem skandināvu dieviem. Lībiešu mitoloģijas lielākais pētnieks Oskars Loritss ir nācis pie slēdziena, ka lībiešiem ar savu animistisko pasaules uzskatu nav bijis tāda dievu olimpa kā senajām indoeiropiešu tautām un viņiem nav bijis īpašvārdisku dievu, bet bijušas gan dažādas mātes, tēvi, meitas un dēli, kas saukti pēc darbības sfēras, piem., *mier jemā*, *mō jemā*, *mōtsā jemā*, t. i., jūras māte, zemes māte, meža māte utt. Tāpat ir bijis arī ar seniem igauņiem.

Tiesa. Indriķa hronikā ir rakstīts, ka Sāmsalas igauņiem it kā būtu bijis dievs *Tarapita*. Šo hronikā fiksēto formu uzskata par pārpratumu. Igauņu dieva nosaukums varētu būt bijis *Tāra* un *Tarapita* būtu sauciens pēc palīdzības: *Tāra, avita!*, t.i., 'Tāra, palidzi!'.

Šo *Tarapitu* 1920. gados sev par vārdu pieņēma kāda rakstnieku grupa, kas izdeva arī tāda paša nosaukuma turpinājumu izdevumu. Bet hronikā fiksētā vārda pirmo komponentu *Taara* par nosaukumu ņēma pagājušā gadsimta beigās dibinātā sporta biedrība, tāpat 1920. gados to pārsteidzīgi pieņēma seno igauņu ticības atjaunotāji, varētu teikt, igauņu dievturi. Tātad – *Taara usk* 'Tāras ticība', "dievturība", *taarausuline* 'tārasticīgais', "dievturis".

Lai gan kādas eventuāla mitoloģiskā vārda *Tooru* pēdas esot fiksētas arī pēc Indriķa, šī vārda cilme ir visai neskaidra. Man liekas, ka *Tuara* vai *Tooru* varētu būt igauņos nācis no skandināviem (kaut arī tiek pieļauts *Tāras* vārda saistījums ar dažiem tālāko radu valodu vārdiem).

Bet vai mēs varam droši apgalvot, ka *Turaidas* vārds ir lībiešu dots? Zīmīgi, ka *Turaidas* vārdu nav centies etimoloģizēt ne savā laikā, t.i., pagājušā gadsimta beigās Augusts Bilenšteins, ne mūsu dienās Pauls Alvre, kuri abi ir speciāli apcerējuši Indriķa hronikas īpašvārdus. Katrā ziņā domāju, ka būtu jāatturas no Dieva dārza versijas izplatīšanas. Labākajā gadījumā varētu *Turaidu* skaidrot kā 'Tāras dārzu', bet to, šķiet, vienīgi tad, ja pieņemsim, ka *Turaidai* vārdu ir devuši igauņi.

Beidzot šīs mazās piezīmes, gribu vēlreiz pieminēt profesoru Paulu Aristi, kas kā daudzu valodu pratējs un to vēstures zinātnieks ir drīkstējis darboties arī ar etimoloģizēšanu. Bet savā interesantajā kursā "Ievads valodniecībā" viņš mūs, pirmkursniekus, arī brīdināja no pseidolingvistiem, veltījot veselu lekciju pseidolingvistikai. Varbūt šī kursa docētājiem nebūtu lieki to darīt arī šeit, jo blakus lingvistikai pseidolingvistika sastopama ne tikai citur, bet tā arvien vēl zeļ un plaukst arī Latvijā, un cilvēkiem arvien vēl patīk pasakas, un viņi tām svēti tic.

Ojārs Bušs

HIDRONĪMA VENTA TOPONĪMISKAIS FONSSOMIJĀ

Latviešu un lietuviešu hidronīma Venta cilmes skaidrojums, pamatojoties uz baltu valodu materiālu /skat. Vanagas 1981, 372, ar galveno literatūru/ nenoliedzami šķiet gana pārliecinošs. Tomēr tas neatbrīvo etimologus no pienākuma izanalizēt arī tos somugru valodu dotumus, kas vismaz varbūtēji varētu būt cilmes ziņā ar hidronīmu *Venta* saistīti.

Etimoloģiskajā literatūrā jau vairākkārt dažus mūsdienās indoeiropiskus upju nosaukumus (Kr. *Βατκα*, baltkr. *Вяць*, baltu *Venta*) ir mēģināts saistīt ar somu dialektālo apelaatīvu *vento* 'slikšņaina vieta, lēns straumes tecējums' /par *Βατκα* Фасмер ЭСРЯ I. 376 - 377/. Taču šādā aspektā vēl nav izanalizēti attiecīgie Somijas vietvārdi.

Helsinkos Vietējo valodu pētniecības centra Somijas īpašvārdu arhīva vietvārdu kartotēkā atrodamas ziņas par apmēram 160 vietvārdiem ar *Vent*¹. Tiesa, nevelkot intrigu garumā, jāsaka uzreiz, ka lielākajai daļai no tiem ar mūsu *Ventu* gan nav nekāda sakara, jo tie ir relatīvi jauni antroponīmiskas cilmes vietvārdi (jāpiebilst, ka materiālus minētajai kartotēkai vākuši lielākoties profesionāli valodnieki un tāpēc diezgan daudzās kartītēs ir atrodami komentāri par konkrēto vietvārdu cilmi).

Tātad - no kā sastāv hidronīma *Venta* toponīmiskais fons Somijā? Vienu lielu tā segmentu veido vietvārdi *Ventelä* (kopā ar atvasinājumiem 28), *Venteli*, *Venteliini*, *Ventilä*; *Venttala*, *Venttilä*, *Ventälä*. Lielākoties tie ir mājvārdi un no mājvārdiem veidoti sekundāri nosaukumi. To cilme ir antroponīmiska, galvenokārt saistīta ar uzvārdiem - gan ar ģermāniskajiem, bet Somijā sastopamajiem *Wendel*, *Wendell*, *Wendelin* u. tml., gan ar to somiskotajiem ekvivalentiem (tiem ir daudz variantu, bet visizplatītākais no tiem - *Ventelä* - ir vienāds ar šīs apakšgrupas biežāk sastopamo vietvārdu)².

Neanalizējot detalizēti visus tos Somijas vietvārdus ar *Vent-*, kuriem acīmredzami nav saistības ar Latvijas hidronīmu *Venta*, tālāk būtu jāaplūko tie vietvārdi, kas vismaz hipotētiski varētu būt cilmes ziņā saistīti ar mūsu *Venta*. Vizuāli vispirms uzmanību sev pievērš vietvārds, kas ar mūsu hidronīmu sakrīt burts burtā - *Venta* (somiskais *-e-* gan, protams, izrunājams šauri). Tas ir kāds liels lauksaimniecības zemes nogabals. Kartotēkas kartītē nekāda etimoloģiska komentāra nav. Visa šī vietvārdu materiāla kopuma konteksts tomēr liek saistījumu ar mūsu *Venta* uzskatīt par maz ticamu. Drīzāk domājams, ka arī šim kultūrainavas elementa nosaukumam - tāpat kā pirms brītiņa uzskaitītajiem vietvārdiem - varētu būt antroponīmiska cilme (varbūt saistīta ar somu uzvārdu *Ventä*?).

No baltista viedokļa visinteresantākais ir jau sākumā pieminētais somu apelaatīvs *vento* un tam tieši atbilstošie vietvārdi. Līdzšinējā informācija par šo dialektālo apelaatīvu galvenokārt balstās uz "Somu valodas etimoloģisko

vārdnīcu" /skat. SKES VI 1698/ ("Somu valodas apvidvārdu vārdnīcai" ir izdoti pirmie sējumi, bet līdz burtam V- vēl patālu). Tagad šo informāciju var papildināt ar Somijas vietvārdu kartotēkas dotumiem, jo šajā kartotēkā iekļautas arī kartītes ar ģeogrāfiskajiem apelatīviem jeb nomenklatūras vārdiem. Ar apelatīvu *vento* kartotēkā ir deviņas kartītes (tāpat tas fiksēts 9 Somijas pagastos); astoņās no tām apelatīva nozīmes skaidrojums ir 'mitra, dubļaina, sliktspaina, purvam līdzīga zeme'; vienā gadījumā ar piebildi '... kurā parasti mēdz būt avoti'. Šādas un līdzīgas nozīmes vārdi mēdz būt visai produktīvi topoderivācijā, bet no hidronīmiskā viedokļa vēl interesantāks ir nozīmes skaidrojums devītajā kartītē: 'vieta upē, kur plūdums ir lēns' (neliels onomastisks paradokss: šis apelatīvs pierakstīts pagastā, kura somiskais nosaukums *Virrat* latviskā tulkojumā nozīmē 'straumes').

Kopainu diemžēl sarežģī homonīmu eksistence. Somu valodā ir arī cits sugasvārds *vento*, tā nozīme ir 'svešs; svešinieks', turklāt tas šķiet plašāk izplatīts (arī literārajā valodā), nekā attiecīgais ģeogrāfiskais apelatīvs. Un ir arī uzvārds *Vento*, visizplatītākais no uzvārdiem ar *Vent-* (šobrīd Somijā ir pāri par 800 šī uzvārda īpašnieku). Uzvārda cilme savukārt tiek saistīta daļēji ar minēto *vento* 'svešs' un daļēji ar antroponīmisku aizguvumu no ģermāņu valodām.

Vietvārdu līmenī uzvārds *Vento* un ar tā cilmi saistītais apelatīvs visbiežāk atspoguļojas mājvārdos. Somijas vietvārdu kartotēkā ir fiksēti 20 mājvārdi *Vento*, un par 18 no tiem ir norāde uz saistījumu ar uzvārdu.

Domājot par eventuālu saistījumu ar *Ventas* vārdu, interesantāki ir dabas objektu nosaukumi, resp., hidronīmi un āru vārdi; no formas viedokļa tie ir saliekteji ar *Vento-* pirmajā daļā. Pirmām kārtām te jāmin divas upes *Ventojoki* (somu *joki* nozīmē 'upe'). Vismaz viena no tām ir diezgan paliela, plūst caur vairākiem pagastiem. Vietvārdu vācēja informanti šajā gadījumā nav mācējuši izskaidrot nosaukuma cilmi, pats vācējs norāda uz *vento* 'svešs', tomēr šoreiz laikam kļūdās. Jāņem vērā, ka šāda motivējoša semantika nepavisam nav raksturīga hidronīmu darināšanai. Turklāt gan šīs upes lejteces pagasts Siilinjervi (Siilinjärvi), gan otras *Ventojoki* lokalizācijas pagasts Pielavesi ietilpst to 9 pagastu skaitā, no kuriem ir ziņas par ģeogrāfisko apelatīvu *vento*. Tāpēc šķiet, ka hidronīmu *Ventojoki* cilme jāmeklē tieši šajā virzienā. Vai līdz ar to ir konstatējama arī ģenētiska radniecība starp *Ventojoki* un *Ventas* upi - tas, protams, ir krietni grūtāk atbildams jautājums.

No Somijas hidronīmiem vēl jāpiemin divi diķu nosaukumi *Ventolampi*. Ja pie hidronīmiem pieskaitām purvu nosaukumus (kā to parasti mēdz darīt), tad jānosauc arī četri *Ventosuo* (somu *suo* 'purvs'). Trīs no šiem četriem purvu nosaukumiem jau vietvārdu vācēji ir saistījuši ar ģeogrāfisko apelatīvu, t.i. ar *vento*, kam viena no nozīmēm ir 'muklājs'. Šāda pat nozīme ir somu apelatīvam *neva* (ar kuru, starp citu, saista *Nevas* upes nosaukumu Pēterburgā, kur, kā zināms, izsenis dzīvojušas somu ciltis), tāpēc vēl viens šeit

piemināmais vietvārds - *Ventoneva* - šķiet gandrīz vai tautoloģisks (vai arī veidots pēc principa 'dubults neplis').

Ar šo pašu ģeogrāfisko apelaīvu *vento* saistāmi arī vairāki vietvārdi, kas darināti ar ļoti produktīvo somu valodas vietvārdu sufiksu *-la*, proti, *Ventola*.

Ģenitīva forma no *vento* somu valodā ir *vennon*, tāpēc kopā ar vietvārdiem, kas sākas ar *Vent-*, jāaplūko arī tie, kas kartotēkā meklējami iedaļā *Venn-*. Neanalizējot visus Somijas vietvārdus ar *Venn-*, jāpiebilst tikai, ka arī starp tiem ir vairāki no mūsu viedokļa interesanti hidronīmi: *Vennonjoki upe*, *Vennonlähde avots*, *Vennonlampi* 2 ūķi, *Vennonsuo purvs*, varbūt arī *Vennoja strauts*.

Pārlūkojot šo hidronīma *Venta* toponīmisko fonu Somijā, ar kategoriskiem secinājumiem tomēr negribētos steigties. Neskaita ir paša apelaīva *vento* cilme (skat. SKES VI 1698 - 1699), nav pietiekami apzinātas iespējamās toponīmiskās paralēles Igaunijā, arī Latvijas vietvārdu materiāls vēl var sniegt līdz šim neizmantotas iespējas pētījumiem šajā virzienā. Tāpēc šobrīd gribētos tikai izteikt pārliecību, ka, lai arī cik ticami ir līdzšinējie indoeiropieiskie etimoloģizējumi, tomēr *Ventas* vārda ģenētisko sakņu meklējums arī somugru virzienā nebūtu apriori noraidāms.

Atsauces

¹ Par atbalstu un palīdzību šī arhīva materiālu apzināšanas laikā īpašu pateicību esmu parādā minētā pētniecības centra valodniecēm Ēvai Marijai Nerhi (Eeva Maria Närhi) un Ritvai Līsai Pitkenenai (Ritva Liisa Pitkänen).

² Informācija par Somijas uzvārdiem un to izplatību arī iegūta minētajā Somijas īpašvārdu arhīvā, kur pieejami 3 Somijas uzvārdu reģistri - alfabētiskais, inversi alfabētiskais un izplatības biežuma secībā sakārtotais.

Literatūra:

- Фасмер ЭСРЯ I — Фасмер М., Этимологический словарь русского языка. т. I. Москва, 1964.
- SKES VI — Itkonen E., Joki A.J., Peltola R. Suomen kielen etymologinen sanakirja. - Helsinki, 1978.
- Vanagas 1981 — Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. - Vilnius, 1981.

Reinis Bērtulis

PAR RADNIECĪGU LIETVĀRDU MŪSDIENU NOZĪMJU VEIDOŠANOS (latv. *daile*: liet. *dailė*)¹

1.0. Viens no vismazāk izpētītajiem jautājumiem līdz šim ir radniecīgu valodu leksikas semantisko attiecību noskaidrojums. Pāršķirstot "Lietuviešu–latviešu vārdnīcu"¹, varam pārliecināties, ka lielum lielai daļai lietuviešu vārdu latviešu valodā atbilst tās pašas cilmes vārds ar to pašu nozīmi, taču daudzos gadījumos nozīmes ir vairāk vai mazāk atšķirīgas. Šādos gadījumos ir jāizseko attiecīgo vārdu vēsturei gan vienā, gan otrā valodā, lai varētu atbildēt uz jautājumu, kurā valodā aplūkojamais vārds saglabājis senāku nozīmi, kādi ir bijuši nozīmes pārveidojuma ceļi.

Kopējas cilmes lietuvārdu semantiskās attiecības mūsdienu latviešu un lietuviešu valodā laika gaitā ir izveidojušās ļoti dažādas, ļoti sarežģītas. Šajā rakstā pievērsīsimies vienam šādam semantiski atšķirīgam lietuvārdu pārim mūsdienu latviešu un lietuviešu valodā – leksēmām latv. *daile* un liet. *dailė*².

2.0. Mūsdienu latviešu valodā lietuvārdu *daile* lieto kā poētismu ar nozīmi 'skaistums' sal. 'krasota'², 'das Schöne, die Schönheit; die Schöne'.³

Mūsdienu lietuviešu valodā savukārt *dailė* nozīmē 'tēlojošā māksla; māksla', bet sarunu valodā to lieto arī jēdziena 'darbs; izstrādājums' apzīmēšanai, sk. LLV 144, sal. 'vaizduojamais menas; darbas, amats'⁴, 'hudožestvo, iskusstvo'⁵, 'die Kunst'⁶.

3.0. Lietuvārda *daile* ceļš līdz mūsdienām latviešu valodā ir bijis visai sarežģīts.

Latviešu tautsdziesmās šis vārds sastopams ar nozīmi 'skaistule, skaista meitene', sk. ME I 431, piemēram,

Mūsu skaiste, mūsu *daile*,

Tā aizbrauca vedejos. (Lubānā).⁷

Nozīmes ziņā analogs ir arī tautsdziesmās sastopamais lietvārds *dailis* 'skaistulis', sk. ME I 431.

Senajās vārdnīcās lietvārds *daile* ar aplūkoto nozīmi nav sastopams.

Vārda *daile* "atdzimšana" sākas pagājušā gadsimta vidū, laikā, kad jaunlatvieši aktīvi ķērās pie latviešu valodas attīrīšanas no ģermānismiem.

¹ Šis ar 1970. gada 17. novembri datētais R. Bērtuļa manuskripts bija sagatavots krājumam "Latviešu valodas sistēma", ko bija paredzēts izdot kā LVU Zinātnisko rakstu sējumu 1972. gadā. Diemžēl krājums neiznāca, un raksts palika nepublicēts. "Baltu filoloģijas" sastādītāji pateicas R. Bērtuļa atraiņei I. Bērtulei par iespēju šo manuskriptu publicēt. Rakstu iespēžot, veikti tikai nedaudzi sīki labojumi un precizējumi tekstā. – *Red. piezīme.*

Vispirms jau J. Alunāns centies iedzīvināt valodā šīs saknes jaunvārdus *dailināt* 'bilden', *dailība* 'Kunst, Baukunst', *dailinieks* 'Künstler', ko atrodam viņa "Viedamo vārdu sarakstā"⁸. Pašu vārdu *daile* no jauna latviešu valodā atdzīvināja A. Kronvalds. Tiesa, viņš centās šo vārdu ieviest ar nozīmi 'māksla', "die Kunst; pusvāciski – *skunste*"⁹, taču latviešu literārajā valodā šī leksēmas *daile* nozīme neiesakņojās.

Vārdnīcā A. Kronvalda ieteikto vārdu *daile* 'māksla', šķiet, pirmais reģistrējis G. Braže šķirkli *Kunst, .. skunste; Neub[ildung] mahkle, mahksle, die schöne –; Neub[ildung] daile, jauka mahkle*.¹⁰ Pēc tam vārds *daile* parādās arī citās vārdnīcās 20. gadsimtā.¹¹

Ir izskanējušas domas, ka A. Kronvalda iedzīvinātais vārds *daile* esot lituānisms¹². Šādām domām negribētos piekrist, jo, kā iepriekš norādīts, leksēma *daile* bija sastopama jau latviešu tautasdziesmās. Vietā būtu atgādināt arī paša A. Kronvalda vārdus: "Latviešiem gan ierasti tie vārdi *daiļš, daiļīgs*, bet *daile* – tā ir ītri piemirsta (kursīvs un pasvītrojums – R.B.)"¹³. Un tālāk: "Tādēļ nu latvietim klāsies "skunstes" vietā piekopt atmesto vai aizmirsto (pasvītrojais R.B.): *daili*."¹⁴ A. Kronvaldu neapšaubāmi ir ietekmējuši šīs pašas saknes vārdi lietuviešu valodā, taču raksturīgi, ka citētajā rakstā starp A. Kronvalda nosauktajiem lietuviešu valodas vārdiem tieši leksēmas *dailē* nav. Tātad vārds *daile* nebūtu uzskatāms par aizguvumu no lietuviešu valodas, bet A. Kronvalda proponētais vārds *daile* ar nozīmi 'die Kunst, māksla' uzlūkojams par semantisku neologismu.¹⁵

3.1. Vārda *daile* nostiprināšanās latviešu valodā šī leksēmas mūsdienā nozīmē saistāma ar Raiņa vārdu. Kā zināms, Rainis savā dzejā izmantojis daudzus senus vārdus un radījis jaunus pēc valodā jau esošiem paraugiem. It īpaši Rainis iecienījis t.s. īsinātos vārdus.¹⁶ Raiņa valodas pētnieki konstatējuši, ka vieni no iecienītākajiem Raiņa īsinātajiem vārdiem ir vārdi, kas darināti ar sufiksālajām galotnēm.¹⁷ Vairākus šādus īsinātos vārdus – atvasinājumus ar sufiksālo galotni *-e* Rainis, domājams, ir pārņēmis no folkloras, piemēram, *brīve, sūre, vēle*¹⁸. Protams, grūti pašlaik apgalvot, vai arī vārdu *daile* Rainis aizguvis no tautasdziesmu valodas. Ticamāk, ka tas darināts analogi citiem šā tipa vārdiem no īpašības vārda *daiļš: daile*, sal. *tāls:tāle*¹⁹ u.c.

Rainis aplūkojamo vārdu *daile* lieto ar nozīmi 'skaistums'. Ar šo nozīmi leksēma *daile* kā poētisms nostiprinās latviešu valodā un reģistrēta jau 20. gadu vārdnīcās.²⁰

A. Kronvalds ar vārdu *daile*, kā pats norāda, centās aizstāt "pusvācisko" *skunste*, taču šī jēdziena apzīmēšanai latviešu valodā ieviesās viņa paša rekomendētais vārds *māksla*²¹, tādēļ leksēma *daile* ar nozīmi 'māksla' latviešu valodā neieviesās.

Raiņa proponētais vārds *daile* ar nozīmi 'skaistums' kļuva par mūsdienā latviešu valodas faktu tādēļ, ka tā semantika saglabāja saikni ar pamatvārdu *daiļš* un nostājās līdzās īpašības apzīmējumam *daiļums* 'skaistums'. Bez tam

latviešu valodā tajā pašā laikā ieviesās arī daudzi citi vārdi, kam pamatā sakne *daij-* (gan neoloģismi, gan arī kalki), piemēram, *daij* rakstniecība, *daij* skanīgs, *daij* runīgs, *daij* amatnieks, *daij* darbs²² u.c.

4.0. Mūsdienu lietuviešu valodā leksēmu *dailē*, kā jau norādīts, lieto ar pamatnozīmi 'tēlojošā māksla, māksla', bet izloksnēs šī leksēma zināma ar nozīmēm: 'spējas kaut ko glīti, mākslinieciski izgatavot', piemēram, *Audimui ji neturi jokios dailēs* (Salamieste) 'aušanā viņai nav nekādu spēju (glīti kaut ko noaust)'; 'darbs, izstrādājums', piemēram, *Ar čia tavo dailēs tos vežērys?* (Kupiški) 'Vai te tavs izstrādājums šie rati?'; 'augums, izskats', piemēram, .. *kas gi manēs nemylēs, ar aš ne gražios dailēs* (Kupiški) 'kas gan mani nemilēs, vai es neesmu skaista izskata (auguma)?'²³

4.1. Zināmu laiku lietuviešu valodā centās nošķirt divus vienas saknes vārdus ar atšķirīgām nozīmēm – *dailē* 'darbs, izstrādājums' un *dailē* 'tēlojošā māksla; māksla'. It īpaši šādu divu vārdu pastāvēšanu 20. gadu beigās centās pamatot J. Jablonskis²⁴. Taču, kā argumentēti to pierādījuši K. Būga²⁵ un P. Skardžus²⁶, dzīvajā lietuviešu valodā (un senajos rakstos) sastopama tikai forma *dailē*.

4.2. Aplūkojamo leksēmu *dailē* sastopam jau senajos lietuviešu rakstos, kur tā lietota ar šādām nozīmēm:

1) 'darbs, izstrādājums', piemēram, M. Daukšas darbos – *Apgādik manea numirusij, neszq asz pādaras tāwas, ir da i l ē rākų tawų* DK(S) 124/22, 24²⁷, sal. po. *Wskrześ mię vmartłego homći ia stworzenie twoie, y d z i e ł o rāk twoich* DK(S) 124/21, 23;

Rikas stebūklīgas da i l ē augszcieusioio DP 396/40,

sal. po. *Statek dziwny r o b o t a nawyższego* VP III 31/34.

2) 'amats', piemēram, K. Sirvīda darbos –

Ir teyp žmoniu izmonia rado ir pramane wisokias da y l e s abu remestus kayp skaytome raszty SPS I 89/ 13–17,

sal. po. .. *y tak ludzki rozum nalażł y wymyslił wszystkie r z e m i e s ł á / i á k o czytamy wpismie, turpat;*

Rodźiasi tasay reykatas iż da y l e s / kuri ne got figuros materiai kokiai padarit / tik tay senu pagadinus SPS I 142/23–27,

sal. po. *Pokázuié się tá potrzebá z r z e m i o s ł á /* /które nie może figury w materzey iakiey wczynić / tylko dawną zepsowawszy, turpat;

3) 'spējas, gudrība, veikums', piemēram, K. Daukšas darbos – *Nes' tatái io ģpaczes būklumas ir da i l ē Szatono* DP 165/20–21,

sal. po. *Bo to własny iest forteł y s z t u k a szatańska* VP I 279/18–19.²⁸

Daļa šo leksēmas *dailē* nozīmju reģistrēta arī K. Sirvīda vārdnīcā, piemēram, *Budowniczego wrząd, AEdilitas, aedilitium munus, Priwayzda namudaristes / waldžia vnt daylidžu / namu da y l e*²⁹ SD³ 24 (SD³ 20); *fiengel / Fabrica ars, techna. Da y l e pramonios* SD³ 60 (SD³ 53).

Vārdu *dailē* mūsdienu nozīmē, šķiet, vārdnīcā pirmais uzrāda F. Neselmanis: *Daile, ês f. die Kunst*³⁰. F. Kuršaitis šo vārdu kā pašam nezināmu licis kvadrātiekvāvās.³¹

4.3. Ar to pašu sakni kā vārdā *dailē* senajos lietuviešu rakstos un vārdnīcās sastopami arī vairāki saliekteņi, bet visbiežāk substantīvs *dailidė*, piemēram, K. Sirvīda vārdnīcās – *Kotodziey / stálmach, Plaustarius, Rhedarius, vehicularius, carpentarius faber, Rata daylis*³² SD³ 113 (SD⁵ 99); *Stolarz / Arcarius, arcarum faber. Staludaylis* SD³ 423 (SD⁵ 353); *Złotnictwo / Argentaria, ars auraria. Auksadayle* SD³ 547 (SD⁵ 454); *Złotnik / Aurifex. Auksadaylis*, turpat;

*Budownik. AEdificator, molitor, fabricator. Daylide / namudaris / namudarithois*³³ SD³ 24 (SD⁵ 21); *Cieślá. Faber lignarius. Daylide*³⁴ SD³ 35 (SD⁵ 30).

Senajos rakstos galvenokārt sastopams vārds *dailidė*, piemēram, M. Daukšas darbos:

Tapę est kayp dailides karobiaus Nóe / kurie tacziau su kitays paskęndo DP 60/47–48,

sal. po. *Stali się iako budownicy Korabia Noego, którzy przedsię z drugimi potonęli* VP I 105/4–5;

.. *ir teip nusižeminus iog vž dailides yrá nubitota* DP 598/26,

sal. po. .. *ize ciešli iest pošlubiona* VP III 101/2–3;

Ir teip augszczęuses dailide .. padáre kitą rřką DP 396/35–37,

sal. po. *A tak nawyższy rzemieslnik .. uszynil drugi statek* VP III 31/28–30;

S.B. Hilinska "Jaunās Derības" tulkojumā:

*Negu tas tey ira Sunus dailides*³⁵ .. Ch NT Mat. ev. 13,55.

Leksēma *dailidė* (arī formas *dailýdė, dailýdė, dailýdzia*)³⁶ zināma gan no izloksnēm (Vilkaviški, Grūži), gan no lietuviešu tautasdziesmām.³⁷

5.0. Par aplūkojamo vārdu (liet. *dailē*, latv. *daile*) etimoloģiju valodnieku vidū pagaidām nav vienotu uzskatu. Nenoliedzami, ka tās pašas cilmes ir adjektīvi latv. *daiļš* 'skaists, jauks', liet. *dailūs* 'daiļš, skaists; glīts' – izloksnēs arī ar nozīmēm 'gluds; nobarojies; jauks, patīkams, silts (laiks)'³⁸, tāpat arī tikko ar piemēriem ilustrētais substantīvs *dailidė*, kura morfoloģiskais sastāvs gan ir visai neskaidrs.³⁹

Viena daļa etimologu latv. *daiļš*, liet. *dailūs* tālāk saista ar vārdiem, kam pamatā nozīme 'spīdēt, mirdzēt'.⁴⁰ Otrā daļa savukārt uzskata, ka šie vārdi līdz ar latv. *daile*, liet. *dailē*, spr. *dilas* 'Werk' u.c. cilmes ziņā saistāmi ar ssl. *dělo* 'darbs, lieta, izstrādājums', kr. *delatj* 'darīt, izgatavot' u.c. Pirmais šādu etimoloģiju, kā norāda B. Jēgers⁴¹, izvirzījis F. Miklošičs, taču pirmais to īsti nopamatojis K. Būga.⁴²

Jaunāko etimoloģisko vārdnīcu autori pa lielākai daļai ir atzinuši K. Būgas etimoloģiju, lai gan, runājot par ssl. *dělo* atbilstošajiem vārdiem

atsevišķās slāvu valodās, joprojām norāda arī uz šo vārdu saistību ar ide. sakni **dhē-*, kam pamatā nozīme 'likt'⁴³. Vienīgi poļu valodnieks F. Šlavskis uzskata K. Būgas etimoloģiju par nepārliecināšu.⁴⁴

Kā norādījis K. Būga, liet. *dailē* un ssl. *dělo* saistību rāda arī šo vārdu semantika, jo gan ssl. *dělo*, gan liet. *dailē* (kā redzams no augstāk minētajiem seno rakstu un izlokšņu piemēriem) nozīmē 'darbs, izstrādājums', sal. arī tādus raksturīgus salikteņus kā amatnieku nosaukums abās valodās: ssl. *drěvo-děl'a* 'amatnieks' (< 'koka apstrādātājs') un liet. *rata-dáila* 'ratnieks', sal. arī šāda paša morfoloģiskā tipa uzvārdus: *Skridáila* (: *skrit(a)-dáila* 'riteņu, riteņu loku taisītājs'), *Kāzdailis* (: *kāzdailis* 'kurvju pinējs'), *Skryndāilis* (: *skrynd(ia)dáila* 'lāžu taisītājs'), *Kilpindailis* (: *kilpindailis* 'šaujamo loku taisītājs')⁴⁵ u.c.

5.1. Runājot par aplūkojamo vārdu semantisko pusi, vēl varīgi atzīmēt arī to, ka liet. *dailūs* līdzās tai pašai nozīmes kā latv. *daiļš*, uzrāda arī nozīmi 'gluds, līdzens', piemēram, *Lentos dailios kaip stiklas* (Žagare) 'dēļi gludi (līdzeni) kā stikls', *Tokiū dailiū keliu bepigē nevažiuoti*⁴⁶ (Veiviržēni), 'kas nekait braukt pa tādu līdzenu ceļu'. Adjektīva *dailūs* nozīme 'gluds, līdzens', kā to pārliecināši pierādījis B. Jēgers⁴⁷, veidojusies no nozīmes 'gludi apstrādāts', bet mūsdienās biežāk lietotā nozīme 'daiļš, jauks, skaists' ir jaunāka – tā veidojusies no nozīmes 'gluds, līdzens'.⁴⁸

5.2. Tātad etimoloģija un nozīmju attīstības gaita rāda, ka liet. *dailē*, latv. *daile* senākā nozīme ir 'darbs, izstrādājums', nozīme, ko vēl tagad pazīst Lietuvas austrumizloksnes. Lietvārda *dailē* nozīme 'tēlojošā māksla, māksla', kas mūsdienu lietuviešu valodā kļuvusi par pamatnozīmi šai leksēmai, ir daudz jaunāka, tā veidojusies, sašaurinoties vārda *dailē* nozīmei 'darbs, izstrādājums'. Jādomā, ka zināma loma vārda *dailē* mūsdienu nozīmes izveidojumā bijusi arī tam, ka īpašības vārds *dailūs* jau bija nostiprinājies valodas sistēmā ar nozīmi 'daiļš, skaists'.

Te jāpiezīmē, ka lietuviešu valodā, atšķirībā no latviešu valodas, viss jēdzieniskais lauks 'māksla' it kā tiek sadalīts starp divām leksēmām – starp aplūkoto leksēmu *dailē* un leksēmu *mēnas*, pie tam pēdējā leksēma pa lielākai daļai kā virsjēdziens ietver sevi leksēmu *dailē* kā pakārtotu jēdzienu, bet dažkārt abas leksēmas var lietot arī kā sinonīmus (vārdkopās), piemēram, *vaizduojamasis menas – dailē; taikomasis menas un taikomoji dailē* 'lietišķā māksla'.

6.0. Latviešu valodā leksēma *daile* seno nozīmi 'darbs, izstrādājums' neuzrāda. Kā liecina tautasdziesmās sastopamā *daile*, šīs leksēmas un radniecīgā īpašības vārda *daiļš* nozīmju nolīdzināšanās ir sena parādība.

Tas, ka leksēmas *daile* lietojumu mūsdienu latviešu valodā ierobežo viens noteikts stils – poētiskais stils, nosaka arī to, ka latviešu valodā no šī vārda netiek veidoti ne derivāti, ne salikteņi.

Citādu ainu vērojams lietuviešu valodā. Tajā leksēma *dailē* devusi arī dažus derivātus un salikteņus, piemēram, *dailininkas*, -ē 'mākslinieks, -ce (glezniecībā u.tml.)'⁴⁹, *dailētyra* 'mākslas zinātne' u.c.

7.0. Leksēmu latv. *daile*, liet. *dailē* nozīmju pārskats liecina, ka senāku nozīmi vislabāk saglabājušas Lietuvas austrumaugštaišu izloksnes ('darbs, izstrādājums'), turpretim mūsdienu lietuviešu valodā šī leksēma kā kultūras termins nostiprinājusies ar jaunāku nozīmi.

Latviešu valodā leksēma *daile* arī "pārdzīvojusi" vairākus nozīmes attīstības periodus, līdz nostiprinājusies mūsdienu valodas poētiskajā stilā līdzīgi lietuviešu valodai kā kultūras termins, taču ar daudz abstraktāku nozīmi nekā radniecīgais liet. *dailē*.

Atsauces

- ¹ A. Bojāte, V. Subatnieks. Lietuviešu-latviešu vārdnīca. R., 1964. (Turpmāk saīsināti – LLV).
- ² Latviešu-krievu vārdnīca. R., 1963, 144. lpp. (Turpmāk saīsināti – LKV).
- ³ K. Granta, E. Pampe. Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1968, 695. lpp.; Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1963, 161. lpp.; K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I, R., 1923–1925, 431. lpp. s.v. *daile* (1. noz.). (Turpmāk saīsināti – ME).
- ⁴ Dabartinēs lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1954, 113. lpp.; Lietuvių kalbos žodynas, II, Antras leidimas. Vilnius, 1969, 222. lpp. s.v. (1., 2., 4., 5. noz.) (Turpmāk saīsināti – LKŽ).
- ⁵ A. Lyberis. Lietuvių-rusų kalbų žodynas. Vilnius, 1962, 115. lpp., B. Sereiskis. Lietuviškais-rusiškais žodynas. Kaunas, 1933, 116. lpp.
- ⁶ D. Šlapoberskis. Vokiečių-lietuvių kalbų žodynas. Vilnius, 1963, 561. lpp. s.v. (1. noz.).
- ⁷ Kr. Barons, H. Visendorfs. Latvju dainas, III. R., 1922, 18672. tautasdziesma.
- ⁸ J. Alunāns. Kopoti raksti, III, R., 1933, 117., 127. lpp.
- ⁹ A. Kronvalds. Kopoti raksti, I. 1937, 640. lpp.
- ¹⁰ G. Brasche. Lettisches Wörterbuch von Ulmann und Brasche. Zweiter Theil. Deutsch-lettisches Wörterbuch. Riga, 1880, 469. lpp.
- ¹¹ Sk., piemēram, J. Dravnieka vārdnīcas: Vācu-latviešu vārdnīca. R., 1910, 690., 961. lpp.; Krievu-latviešu vārdnīca. R., 1913, 961. lpp.; Latvju-krievu vārdnīca. R., 1923, 46. lpp.; Latvju-vācu vārdnīca. R., 1927, 79. lpp. u.c.
- ¹² H. Grase. Raiņa leksika. – Ceļi, IX. R., 1939, 291. lpp.; M. Brenčē. Latvių kalbos leksikos lituanizmai. (Diplominis darbs). Vilnius, 1962, 122. lpp., sal. arī Latviešu literatūras vēsture, II. R., 1963, 492. lpp.
- ¹³ A. Kronvalds. Kopoti raksti, I. 1937, 640. lpp.
- ¹⁴ Turpat.
- ¹⁵ Raksturīgi, ka vēlāk A. Kronvalds centies ieviest latviešu valodā arī verbu *dailēt* ar nozīmi 'izglītēt' kā atbilstmi vācu valodas vārdam *bilden*, jo verbi

- izkopt, glītot* nav pašu apmierinājuši, sk. Etnografiskas ziņas par latviešiem, III. 1893, 114.lpp.
- ¹⁶ Par tiem sk. Laua A. Latviešu leksikoloģija. R., 1969, 100. lpp.
- ¹⁷ Grase H. Raiņa leksika. – Ceļi, IX. R., 1939, 294. un sek.
- ¹⁸ D. Zemzare, M. Pūķe. Par dažiem Raiņa valodas un stila pētīšanas jautājumiem. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, IX. 1954, 34.–35. lpp.
- ¹⁹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. R., 1959, 167. lpp.
- ²⁰ Sk., piemēram, Latviešu-vācu vārdnīca.. sastādīta no R.P.I. studentu pulciņa. R., 1914, 46. lpp.; E. Ozoliņš. Latviski-vāciska un vāciski-latviska vārdnīca, I daļa, Latviski-vāciskā. R., 1926, 48. lpp. un nākamās šīs vārdnīcas izdevumus.
- ²¹ Sīkāk par šī vārda vēsturi sk. D. Zemzare. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). R., 1961, 297.–299.lpp.
- ²² Sk. ME I 431, LKV 144.
- ²³ Piemēri citēti pēc LKŽ II² 222 s.v. *dailē*.
- ²⁴ J. Jablonskis. Rinkiniai raštai, II. Vilnius, 1959, 466.–467. lpp.
- ²⁵ K. Būga. Rinkiniai raštai, II. Vilnius, 1959, 486.–488. lpp. (turpmāk saīsināti – Būga RR).
- ²⁶ P.Skardžius. – Švietimo darbas, XI. 1927. 1233. lpp.; 1929, III, 231. sekk.; Archivum Philologicum, III. 1932, 199. lpp.
- ²⁷ Saīsinājumus sk. raksta beigās.
- ²⁸ Par leksēmas *dailē* nozīmēm 16.–17. gadsimta tekstos sk. arī J. Palionis. Lietuvių literatūrinė kalba XVI-XVII a. Vilnius, 1967, 252. lpp.
- ²⁹ Šal. attiecīgo tulkojumu G. Elgera vārdnīcā: .. *Buwmeystera ammas*: Dictionarium Polono-Latino-Lottaucium.. Georgii Elger .. Vilnae.. 1683, 26. lpp. (Turpmāk saīsināti – ED).
- ³⁰ G.H.F. Nesselmann. Wörterbuch der Littauischen Sprache. Königsberg, 1851, 130. lpp.
- ³¹ Fr. Kurschat. Littauisch-deutsches Wörterbuch. Halle a.S., 1883, 76. lpp.
- ³² Šal. .. *Ragawas taisitais/radneks/kamana/waezma taisitais* ED 145.
- ³³ Šal. .. *Name darritais* ED 26.
- ³⁴ Šal. ..*Timmernieks/Timmermanis D. Czeslis* ED 42.
- ³⁵ Šal. *Ar ne jisai c i m e r n i n k o sunūs?* NT (1910); *Neggi schis irr ta r e m m e s c h a dehls?* JT (1825).
- ³⁶ Sk. LKŽ II² 223 s.v. *dailidē*, 224 s.v. *dailydžia*.
- ³⁷ Sk. A. Juška. Lietuviškos dainos, I. [Vilnius, 1954], 459. tautasdziesma.
- ³⁸ Sk. LKŽ II² 226. sek. s.v. *dailūs*.
- ³⁹ Mūsdienu lietuviešu valodā ir vairāki sufiksa *-idē* derivāti, kas apzīmē galvenokārt mājlopu vai mājputnu mitekļus, piem., *karvidē* 'govju kūts', *paukštīdē* 'putnu kūts' u.c. sk. Lietuvių kalbos gramatika. I. Vilnius, 1965, 400. lpp. (673. §). Šo sufiksu *-idē* saista ar liet. *dēti* 'likt', sk. A. Leskien. Die Bildung der Nomina im Litauschen. Leipzig, 1891, 233. lpp., P. Skardžius. Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius, 1943, 101. lpp. A. Leskīns saskata verbu

dēti arī substantīva *dailīdē* formantā *-dē*, turpretim P. Skardžus šādu verba *dēti* un substantīva *dailīdē* saistību ļoti apšaubā.

Substantīva *dailīdē* otra komponenta jaunu skaidrojumu sniedzis J. Otrebskis. Viņš uzskata šo vārdu par salikteni, kam otra komponenta pamatā ir verbs *lydiuoti* 'gludināt', sk. J. Otrębski. – *Lingua Posnanensis*, IV, 1953, 38. sekk.

⁴⁰ Sk. J. Endzelins – ME I 432 s.v. *daišs* E. Fraenkel *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I. Heidelberg-Göttingen, 1962, 79. sekk.

⁴¹ B. Jēgers. *Verkannte Bedeutungsverwandtschaften baltischer Wörter*. [Sonderdruck aus der Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, Bd. 80, (1966)]. Göttingen, (b.g.), 81. lpp. (Turpmāk saīsināti – Jēgers VB)

⁴² Būga RR I 436–437, II 486–488. Interesanti atzīmēt, ka jau A. Kronvalds, lai gan visumā izvirzīja nepareizus vārdu *daile*, *dailēt* etimoloģiskos sakarus ar citiem latviešu valodas un citu valodu vārdiem, radniecīgo vārdu vidū nosauc arī kr. *delo*, *delatj*, sk. A. Kronvalds. *Kopoti raksti*, I. R., 1937, 640. lpp.; *Etnografiskas ziņas par latviešiem*. III. R., 1893, 114. lpp.

⁴³ Sk., piemēram, M. Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*, I. М., 1964, 496–497. lpp.; Вл. Георгиев, И. Гълбов, И. Заимов, С. Илчев. *Български етимологичен речник*. Свезжа V. София, 1966, 338. lpp.

⁴⁴ „.. nie przekonujące odpowiedniki bałtyckie dąje Buga..”, sk.

F. Sławski. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I. Krakow, 1952–1956, 190. lpp.

⁴⁵ Būga RR II 487–488.

⁴⁶ Piemēri citēti no LKŽ II² 227 s.v. *dailūs*.

⁴⁷ Jēgers VB 84 sekk.

⁴⁸ Analogi latviešu valodā izveidojušās arī adjektīvu *skaidrs*, *skaišts*, *glīts* mūsdienu nozīmes, sk. E. Blese. *Valoda un tautas gars*. R., 1940, 212.–214. lpp.

⁴⁹ Sk. LLV 114 s.v.

⁵⁰ Arī pārējie senie raksti citēti, norādot lappusi un rindu.

Saisinājumi

ChNT

– S. B. Chilinskis. *Novm Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*. [Oksfordas], 1658. Citēts pēc: *Biblia litewska Chilińskiego, Nowy Testament*, II. Tekst wydaly Cz. Kudzinowski – J. Otrębski. Poznań, 1958.

- DK(S)** – Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščioniū priwalvs. Išgulditas.. per Kuniga Mikaloiu Dausza.. Wilniūie.. 1595. (Citēts pēc: Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Dausza und des Anonymus von Jahre 1605.. herausgegeben von E. Sittig. Göttingen, 1929 – norādot lappusi un rindu.⁵⁰)
- DP** – Postilla Catholica.. Per Kuniga Mikaloiv Davksza.. Wilniui.. 1599. (Citēts pēc: M. Daukšos Postilē. Fotografuotinis leidimas. Kaunas, 1926).
- JT(1825)** – Tas Jauns Testaments.. (Ar atsevišķu pagināciju pie: Biblia.. Pēterburgā, 1825)
- NT(1910)** – Naujasis Testaments.. į lietuviszkąję Kalbą iszwerstas.. isz Naujo perweizdetas ir pertaisytas Fridrikio Kurszacio.. Mieste Halle, .. Mete 1910. (Ar atsevišķu pagināciju pie: Bybeles.. Halle, 1910.)
- SD** – Dictionarium trium lingvarum.. Auctore Constantino Szyrwid .. Vilnae, 1642³, 1713⁵.
- SPS** – Pvnkty Kazań.. przez.. Konstantego Szyrwida.. W Wilnie.. I, M. DC. XXIX; II, 1644. [Citēts pēc: Śyrwid's Punktay sakimu (Punkty kazań).. herausgegeben von Dr. Franz Specht. Göttingen, 1929].
- VP** – Postylla katolicka mniejsza.. Napisana w roku 1579 przez X. Jakóba Wuyka.., I–IV. W Wroclawiu, 1843.
- kr.** krievu
- latv.** latviešu
- liet.** lietuviešu
- noz.** nozīme
- po.** poļu
- sal.** salīdzini
- se(k)k.** sekojošā(s) lappusē(s)
- sk.** skatīt
- spr.** senprūšu
- ssl.** senslāvu
- s.v.** sub voce (pie vārda)
- ..** izlaidums tekstā

Rainer Eckert (Greifswald - Berlin)

ZUR PHRASEOLOGIE IM WÖRTERBUCH VON JOHANNES LANGIUS AUS DEM JAHRE 1685

Die vor wenigen Jahren von Trevor G.Fenell publizierte Edition des lettisch-deutschen Wörterbuches von Johannes Langius aus dem Jahre 1685¹ ist in mehrfacher Hinsicht bedeutungsvoll für die Lettonistik:

Zum ersten, ist durch die vorliegende Ausgabe dieses wertvolle Denkmal der zweisprachigen (lettisch-deutschen) Lexikographie des 17. Jahrhunderts den Wissenschaftlern und Fachleuten in aller Welt zugänglich gemacht worden.

Zum zweiten, hat der Herausgeber durch seine wissenschaftliche Aufbereitung des Werkes - im Titel der Edition verkürzt "Alphabetical Re-organization" genannt - erst einmal die Voraussetzungen für eine vollständige und ökonomische Nutzung desselben geschaffen. Die Ordnung des reichen altlettischen Materials unter Lemmatawörter, die in der Form der modernen lettischen Schriftsprache gefaßt sind, sowie die grammatischen Hinweise zu den entsprechenden Wortformen und schließlich die alphabetische Reihung der Lemmawörter erlaubt ein schnelles und sicheres Auffinden eines jeden Wortes bzw. einer jeden Wortform. Durch diese Art der Präsentation des altlettischen Wörterbuches ist gewährleistet, daß es zügig und vollständig ausgewertet werden kann.

Die exakte Belegung der Wörter und ihrer Bedeutungen durch ein reiches und vielgestaltiges Illustrationsmaterial machen den "Langius" zu einer erstrangigen Quelle für die Untersuchung des altlettischen Wortschatzes des 17.Jahrhunderts; denn der Verfasser hat zum einen das Wörterbuch von G.Mancelius aus dem Jahre 1638 ausgewertet, zum anderen die Lexik aus dem südkurländischen Dialektgebiet, in dem er zeitlebens wohnte und wirkte, aufgenommen.

Gewisse Seiten des Wörterbuches von Langius hat D.Zemzare² in ihrer aufschlußreichen Monographie über die lettischen Wörterbücher bis zum Jahre 1900 beleuchtet: die Entlehnungen aus dem Litauischen, das Lehngut aus den slawischen Sprachen, die Toponymik und die Lexik aus den kurländischen Dialekten. An einer Stelle geht sie auch kurz auf einige Sprichwörter ein.³ Insgesamt gesehen behandelt sie diese Themen jedoch nur sehr fragmentarisch und - abgesehen von einigen Sprichwörtern- ausschließlich am Material der Einwortlexik.

¹ LLDL (s. das Literaturverzeichnis).

² Zemzare 1961 : 84-90.

³ Zemzare 1961 : 86.

Ich bin der Meinung, daß J.Langius' Wörterbuch auch eine wertvolle Quelle für die Phraseologie der lettischen Sprache darstellt und natürlich ganz besonders für die historische Phraseologie.

Im Rahmen eines kleinen Beitrags wie des vorliegenden möchte ich dies einerseits am Beispiel ausgewählter Phrasentexte (satzwertiger Phraseologismen) und andererseits anhand einiger Gruppen von Phrasemen⁴ (satzgliedwertiger Phraseologismen) verdeutlichen, wobei ich etwas mehr als ein Viertel des vorliegenden Wörterbuches durchgearbeitet habe.⁵

1. Ausgewählte Sprichwörter

Es handelt sich zum einen um Sprichwörter mit einer bildlichen (figürlichen) Bedeutung, für die bei Langius entsprechende deutsche Sprichwörter angeführt werden, die den lettischen ihrem Sinn nach entsprechen. Vgl.

1. (1) Alett. *Tad Sunn bar=ro, kad Wilks Sāhta.* Prov.⁶ *Denn feget man erst das Hauß, wenn der Gast vorhanden* (LLDL: 42). Wörtlich heißt das lettische Sprichwort: 'Dann (erst) füttert man den Hund, wenn der Wolf im Gehöft ist'. Es erinnert in gewisser Weise an

(2) russ. *Nu ochotu idti / echat' / - sobak kormit'*, wörtlich: 'Wenn es (schon) zur Jagd geht, werden (erst) die Hunde gefüttert'. M.Ja.Cvilling⁷ vermerkt in seinem kleinen russisch-deutschen Wörterbuch der Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten als verallgemeinernde Bedeutung (Sinn): 'Man hätte mit den Vorbereitungen frühzeitig beginnen müssen (Vorwurf)'. Bei Langius⁸ ist als deutsches Äquivalent angeführt:

(3) *Denn feget mann erst das Hauß, wenn der Gast vorhanden.*

2. Für das Sprichwort

(4) alett. *Weenā Zirtunā nhe warr' Kohku nozirst / nolais' /* Prov. *'Von einem Hieb fällt kein Baum'* (LLDL:69) liefert Langius fast eine Übersetzung, denn wörtlich bedeutet es: 'Mit einem Schlag kann man nicht einen Baum umhauen /fällen'. Dazu führt Cvilling⁹ im Russischen folgendes Sprichwort an:

⁴ Über diese beiden Hauptkategorien von phraseologischen Einheiten (Phraseologismen) vgl. Eckert/Günther 1992: 30 ff. und 80 ff.

⁵ LLDL, 7-121 (A - ho).

⁶ Langius vermerkt in einigen Fällen explizit den Sprichwortcharakter bestimmter Beispiele, indem er ein Prov. oder Proverb. (= Proverbium) hinter den Ausdruck setzt.

⁷ Cvilling 1984: 53.

⁸ Nach LLDL: 42 (Anmerkung 1).

⁹ Cvilling:37.

(5) *Zu odin raz dereva ne srubiš'* mit dem deutschen Äquivalent:

(5a) *Von einem Streiche fällt keine Eiche.*

3. Langius zitiert das Sprichwort

(6) alett. *Jo dauds Sunn', jo maģģ Sāht' pasarģ* Proverb. und stellt dazu dtsh. *Je mehr Dienstboten, je weniger Aufsicht und Verrichtung* (LLDL:76), was ebenfalls eine Entsprechung im Deutschen darstellt, die den Sinn der Parömie gut wiedergibt. Wortwörtlich wäre das lettische Sprichwort folgendermaßen zu übersetzen: 'Je mehr Hunde, umso weniger beschützen das Gehöft'.

4. Bereits bei Langius ist das folgende Sprichwort belegt, das keine solche bildliche Ebene und folglich auch keine solche semantische Zweischichtigkeit aufweist wie die Beispiele (1), (4) und (6):

(7) alett. *Labbs wahrds atrohd labhu weet'*. Prov. (LLDL:31). Es ist ohne eine Übersetzung ins Deutsche belassen. In der wichtigen Arbeit von E.Kokare über die Parallelen lettischer und deutscher Sprichwörter¹⁰ sind neben der erwähnten Form dieses Sprichworts im heutigen Lettischen

(8) *Labs vārds atrod labu vietu* (wörtlich: 'Ein gutes Wort findet einen guten Ort') noch zwei weitere Varianten angeführt, nämlich

(9) *Labam vārdam laba vieta* und

(10) *Labs vārds ņem labu vietu*. Außerdem führt E.Kokare die folgende deutsche Paralle an:

(11) *Ein gutes Wort findet eine gute Statt*. Das unter (7) angeführte Sprichwort ist völlig identisch mit dem unter (8) zitierten. Eine Reihe von Sprichwörtern hat sich im Lettischen seit Langius' Zeiten kaum oder nicht verändert. Andererseits beobachtet man auch bedeutende Veränderungen im Sprichwortschatz der letzten drei Jahrhunderte.

Dies war nur ein kleiner Exkurs in den Bereich der Sprichwörter, die im Wörterbuch von Langius recht zahlreich vertreten sind und die einer gesonderten, umfassenden Untersuchung harren.

II. Phraseotexte, die keine Sprichwörter sind (Grußformeln, modale Einschübe)

Im Wörterbuch von Langius kommen auch andere Typen von Phraseotexten als die oben erwähnten Sprichwörter vor, z.B.

1. die Grußformel

(12) alett. *Dziwo wessels*, das Langius mit lat. *vale* und dtsh. *Gehab dich wohl!* überträgt, vgl. LLDL: 97.

¹⁰ Kokare 1988:177.

2. Zum anderen kommt ein alett. *Deewam Slaw'* (wörtlich: Dem Gotte Lob, Ruhm) vor in:

(13) alett. *Lohpi man, Deewam Slaw', iβdohdas /Das Vieh/ ge=deyet mir, habe Glück damit* (LLDL:101). Wie leicht zu ersehen ist, bleibt der Einschub bei der Übersetzung, die den Inhalt recht gut wiedergibt, unberücksichtigt. Diesem *Deewam Slaw'* entspricht einerseits russ. *Slava bogu*, andererseits dtsh. *Gott sei Dank!* bzw. *Gott Lob (= gottlob)*.

III. Ausgewählte Phraseme

Im Wörterbuch von Langius ist neben den erwähnten Phrasetexten eine Vielzahl von Phrasemen (satzgliedwertigen Phraseologismen) anzutreffen. Anfangs behandle ich einige Typen von Phrasemen, die die Vielfalt der bei Langius vorhandenen Phrasemik veranschaulichen:

1. Substantivphraseme

Es handelt sich hier um phraseologische Benennungen, die zu einem bedeutenden Teil heute bereits veraltet sind. Hierher zählen volkstümliche Benennungen aus dem Bereich der Zoologie und der Botanik, wie z.B.

(14) alett. *Badda dseguse - ein Wiedehopff* (LLDL:40;92). Die wörtliche Bedeutung ist 'Hunger-Kuckuck'¹¹;

(15) alett. *Deewa=koh=zini - Haber rauten, werden so genennet wegen ihrer langen Stengel* (LLDL:82), bestehend aus der Form des GSg *Dieva* und dem Deminutivum zu *koks - kocinš* 'Bäumlein';

(16) alett. *Wahds=señes=ahbols 'eine Pomerantz od. Citron'* (ibidem) (wörtlich: 'Deutschland-Apfel') und

(17) alett. *Kreewo=ahboli - die Gurken* (ibidem) wörtlich: 'Russen-Äpfel'.

Des weiteren sind phraseologische Benennungen aus anderen Bereichen der Konkreta hierher zu stellen:

(18) Alett. *Atza sohbi - die Augenzähne. Sonsten heissen sie Iltis* (LLDL:7;131);

(19) alett. *dahrga Leet' - ein köstlich ding, ein Kleinohd* (LLDL: 74), wörtlich: 'ein teures Ding';

(20) alett. *dahrgs Ackmintings - ein Edelgestein, Demant* (LLDL:73), wörtlich: 'teures Steinchen'.

Aus dem kirchlichen Bereich sind eine Reihe zusammengesetzter Benennungen phraseologischen Charakters bekannt:

(21) Alett. *Basniza (Deewa nums) - eine Kirche, Tempel* (LLDL:83), wörtlich: 'Gottes Haus';

¹¹ Zu den Bezeichnungen für Kuckuck und Wiedehopf und zu den Eigenschaften, die diesen Vogelarten im Volksglauben zugeschrieben werden, vgl. Eckert 1996:52-72.

(22) alett. *Deewa Maisi=tes - die Hostien, oblaten* (LLDL:83), wörtlich: 'Gottes Brötlein';

(23) alett. *Diewa grah=mata (kur Diewa wahrds eerack=stiht) - die Bibel* (LLDL:83; 112), wörtlich: 'Buch Gottes', d.h. wo Gottes Worte verzeichnet sind;

(24) alett. *Dseesmo=grahmata - ein Gesangbuch, der Yter* (LLDL:112), wörtlich: 'des Liedes Buch';

(25) alett. *No Gallas Atrauschana - heist bey den Papisten (alius Meessmesch) - die Fasten* (LLDL: 31;107), wörtlich: 'des Fleisches Abbruch'.

Schließlich sind expressive Personenbezeichnungen zu dieser Phrasenkategorie zu rechnen, vgl.

(26) Alett. *ruh=gana Dess'* bzw. *ruh=gau' Deß - ein Saurtopf, Eisengrimm, Marmeliter; ein Murrer, Bram=kahter* (LLDL:79;304), eigentlich: 'eine saure Wurst', vgl. lett. *rūguma maiss* oder *puods* oder *dēsa* 'ein sauerausschender Mensch, ein Sauertopf' (ME,III,567-568);

(27) alett. *Dauds gribbātais - ein Geiz Haß* (LLDL:115), eigentlich 'ein viel Wollender, viel Begehrender', vgl. noch alett. *Daudz=gribbāh=schana - der Geiz* (LLDL:114) und alett. *Daudz grib=bāhdams - aus Geiz* (LLDL: 115).

Für dtsh. *Frauenzimmer* als Bezeichnung für eine Frau, die expressiv und stark konnotiert ist, hat Langius (LLDL: 109;134)

(28) *Gaspascho ih=pascha weet'*, wobei *ihpasscha* 'sonderliche' und *weeta* 'Ort, Stelle, Stedt' bedeutet, d.h. in vielem scheint der lettische Ausdruck eine vielleicht nicht ganz geglückte Kalkierung aus dem Deutschen zu sein.

2. Komparativphraseme

oder stehende Vergleiche liegen in einer Reihe von Fällen vor, z.B. in:

(29) alett. *Ta tappa ispodihit, ka win=geems nhe utlicka nhe kahpostu=lappa - Sie wurden so ausgeplündert, daß sie nicht ein Kohlblatt behielten* (LLDL: 30);

(30) alett. *Ka wetza bahba leekas - Ier gebehret sich/ wie ein alt Weib* (LLDL:40);

(31) alett. *Aehd pareise, in nhe smackschk ka Zukka - iß wie sich gebühret u. frieß nicht wie ein Schwein* (LLDL:103);

(32) alett. *Ka Pluckis wirson guß - alß ein Kuhflad liegt es oben* (LLDL:117).

3. Paar- oder Zwillingsformeln

Dieser besondere Strukturtyp von Phrasemen, der im Deutschen recht häufig vorkommt, zeigt auch bereits im Altlettischen eine gewisse Verbreitung. Vgl.

(33) alett. *Man bick' in bail - mir ist Angst und bang* (LLDL:40;48). Das Phrasem ist auf einer koordinierenden Verknüpfung der synonymischen, von

Adjektiven abgeleiteten Adverbien aufgebaut, die zudem Alliteration aufweisen. Die semantische Umdeutung ist gering, sie besteht vor allem in einer Intensivierung des Merkmals.

Auch im folgenden Beispiel liegt eine Zwillingsformel vor, die ebenfalls Alliteration zeigt:

(34) Alett. *Tu brautz/ par Zelm' in Zährp' - /du fährst/ über Stubb u. Himpel* (LLDL:52). Lett. *celms* ist 'der Baumstock,-stubben', während *cērpā* die Bedeutung 'Huckel' hat. Dazu gibt es die synonymische Wendung alett. *par Kohkeem par ackmineem* in:

(35) alett. *Tu brautz par Kohkeem par ackmineem - /du fährst/ über Stock und Stein* (LLDL:11), wobei hier die im Deutschen ebenfalls als Paarformel auftretende Entsprechung (*über Stock und Stein*) sich durch Alliteration auszeichnet.

Auch im folgenden Falle liegt eine Paarformel vor:

(36) Alett. *Wings tickai Ahda in Kauli - er ist nur Haut und Bein, Knochen* (LLDL: 8). Im heutigen Lettischen ist eine umgekehrte Komponentenfolge zu beobachten, vgl. lett. *kauli (vien) un āda* 'sehr abgemagert; nur Haut und Knochen', vgl. Rūķe-Draviņa 1974,136 und LKFV,223. Die allettische Paarformel stimmt, was die Folge der Komponenten betrifft, mit dem Deutschen (*nur Haut und Knochen*) überein.

4. Phraseme, die die Komponente *sirds* 'Herz' enthalten

Wahrscheinlich lassen sich in den folgenden zwei Beispielen Minimalphraseme (d.h. solche die nur aus einem Synsemantikon und einem Autosemantikon bestehen) ermitteln:

(37) Alett. *ar Sird' pa=wählāt - mit ernst befehlen; ar Sird - ernstlich* (LLDL: 23), wörtlich: 'mit Herz';

(38) alett. *No Sirdis lah=praht grihbaht py Deew' tapt - herzlich gerne wollen zu Gott komen* (LLDL:114); *no sirdis* wörtlich: 'von Herzen';

(39) alett. *no Sir=dīs duhben - herzlich, gern, von Grund des Herzen* (LLDL:90);

(40) alett. *Nhe=āhdīs (ar tuckschas Sirdis) stawāht - nüchtern sein* (LLDL:103). Der in der Klammer angeführte Ausdruck bedeutet wörtlich 'mit leerem Herzen' und glossiert *neēdis* 'nicht gegessen habend' = 'nüchtern'.

Den Beispielsatz

(41) alett. *Deews sirna, kas mums sirdi ir* überträgt Langius mit: 'Gott weiß was wir gedencken', wörtlich genommen haben wir aber: 'Gott weiß, was uns im Herzen ist', d.h. 'was wir im Herzen haben'.

Schließlich steckt auch im folgenden Beispielsatz ein Phrasem mit der Komponente *sirds*:

(42) alett. *Uhs Deewa Balsn' nhe buhs mums sawu Sird' sa=kaltinaht* - wir müssen unser nit verstocken (LLDL:41;62). Die wörtliche Übersetzung lautet: 'Gottes Stimme gegenüber dürfen wir nicht unser Herz verhärten (vertrocknen)'; d.h. *verstocken* heißt 'das Herz verhärten'.

5. Weitere einzelne Phraseme, die in keiner bestimmten Phrasemklasse oder in keinem Strukturtyp bzw. "phraseologischem Nest" zusammengefaßt werden können

a) Den Ausdruck

(43) alett. *uhs sawu Galw' jemt* gibt Langius mit dtsh. *bürgen, bürg werden* (LLDL:107) wieder. Wörtlich heißt es: 'für seinen Kopf nehmen', vgl. *mit seinem Kopf für etwas bürgen*.

b) Mit Hilfe der Wendung

(44) alett. *ar sawu wahrd pee Deew eet* überträgt Langius dtsh. *schwehren, beeydigen, be= theuern* (LLDL:83). Wörtlich heißt der unter (44) angeführte Satz: 'Mit seinem Wort zu Gott gehen'.

c) Im modernen Lettischen ist das Phrasem *laist (dot) kājām vaļu* mit der Bedeutung 'weglaufen; abhauen; das Hasenpanier ergreifen' bekannt, vgl. LKFV,207. Möglicherweise ist das folgende Phrasem ein Vorläufer des eben zitierten Phrasems:

(45) alett. *Dohtees uhs kaljam* - die Flucht nehmen (LLDL: 86-87).

d) Das Beispiel

(46) alett. *Wingu Pāhdus buhs man lippāht* - in sei=ne Fußtapfen muß ich treten; ich muß ilun nachfolgen (LLDL: 62) enthält das Phrasem alett. *Pāhdus lippāht* - in die Fußtapffen treten, der Spur nachfolgen (LLDL: 270), wobei im lettischen Phrasem im Unterschied zum Deutschen als verbale Komponente *lipēt (lippt, lippāht)* 'kleben, anhängen' auftritt.

e) Das altlettische *zaur Rihkl' dzeñ* in

(47) *Wissu sawu Nabhsdsib' wings ištābrūh (zaur Rihkl' dzeñ)* - all sein Armuth thut er ver=zehren, durch die Gurgel jagen (LLDL:63) ist wohl sicher an das zuletzt genannte deutsche Phrasem *durch die Gurgel jagen* angelehnt.

f) In alett. *ar prah (ar Sinj')* - behutsam, bedachtsam (LLDL:23;286), wörtlich: 'mit Verstand' liegt wohl ein Minimalphrasem vor.

g) Altlettisches *Atzes uhs ko uhzmest* in

(48) *Man rhewa nhe kahds Bährnings, uhs ko es warr Atzes uhsmest* - die Augen auff einen werf=fen (LLDL:8) hat noch die Variante: *atzes uhs ko mest* - die Augen auff einen werf=fen (LLDL:44). Wie aus dem Beispiel hervorgeht, heißt *aces uz ko (uz)mest* im Deutschen 'die Augen auf jemanden werfen', d.h. 'an jemandem Gefallen finden'. Es ließe sich dann mit lett. *mest (uz kādu) acis (ari aci)* umgangssprachlich 'sich eine Braut oder einen Bräutigam aussuchen (aussuchen)' (LLVV,I,36) vergleichen.

h) An den Schluß meiner fragmentarischen Ausführungen über die Phraseologie im Wörterbuch von Langius (1686) möchte ich ein Phrasem stellen, das im erwähnten Lexikon zitiert ist und zwar auf folgende Art und Weise:

(49) *Lahzis Au=sahs* "wird ironisch gesagt, wenn jemand bey eines anderen Weib betroffen wird" (LLDL:37). Wie ich dem Buch von D.Zemzare¹² entnehme, ist dieses Phrasem bereits im "Lettus" von Mancelius aus dem Jahre 1638 bezeugt und zwar als *Lahzis Ausohß*. Im Wörterbuch von Mühlenbach/Endzelin¹³ steht unter Bezug auf Ulmann ein *lācis auzās* 'Liebhhaber bei der Frau'. Die präphraseologische Wendung von lett. *lācis auzās* 'der Bär (ist) im Hafer(feld)' erfährt eine gewisse Motivation dadurch, daß es Bären gibt, die gern Hafer fressen und deshalb Haferschlägen Schaden zufügen. Man vgl. in diesem Zusammenhang folgende Zitate aus V.Dal's russischem einsprachigen erklärendem Wörterbuch:

(50) Ochotniki različajut tri porody burogo medvedja: *stervenik, stervjatnik* - samyj bol'soj i plotjadnyj; *ovsjanik* - srednij, ochotnik do ovsja, maliny, koren'jev; *murav'jatrik, muravejnik* - samyj malyj i zloj, černyj, molodoj s belesovatym ošejnikom.¹⁴

(51) *Ovsjanik* - poroda medvedej našich srednjaja meždu stervjatnikom i muravejnikom; on opustošajet ovsy i lesnoj malinnik.¹⁵

Somit wird der räuberische Bär im Hafer(feld) mit dem Liebhaber der Frau verglichen. Aufschlußreich ist in diesem Zusammenhang das lettische Phrasem *kumeļš auzās* 'Hahn im Korbe'¹⁶, wörtlich: 'das Füllen im Hafer'. Die semantisch einander nahestehenden Phraseme (*lācis auzās* und *kumeļš auzās*) sind typische Beispiele für die bedeutende Anzahl von Phrasemen im Ostbaltischen, die aus dem bäuerlichen Milieu stammen. Vgl. Eckert 1996a.

Neben dem Phrasem *lācis auzās* existiert bereits im Altlettischen (zumindest seit Langius) ein Kompositum, das aus den Stämmen *lāč-* ('Bär') und *auz-* ('Hafer') gebildet ist und zur Bezeichnung der Trespe (*bromus secalinus*), eines Grases, das im Roggen wächst, dient. Vgl.

(52) alett. *Lahzau=schi* - *Dresp* (LLDL:37). Man vgl. lett. *lācauzas*, eine ältere Form für *lāčauzus* 'die Trespe' (ME,II,434). Hier wird auch die bemerkenswerte semasiologische Entsprechung aus dem Estnischen angeführt:

¹² Zemzare 1964,16.

¹³ ME,II,434.

¹⁴ TSVJ,II,311.

¹⁵ Ibidem,641.

¹⁶ Der *Hahn im Korbe* ist nach Friedrich 1976:179 'der Angesehenste in einer Gruppe, besonders der einzige Mann in einer Gruppe von Mädchen'.

(53) estn. *karu-kaerad* 'Trespe' aus *kara* 'Bär' + *kaer* 'Hafer'. Im ME erfolgt auch ein Verweis auf lettische Volkslieder, in denen die Diminutivform zu *lāčauzas* - *lāčauzišus* (Akk Pl) vorkommt:

(54) *Ņem, Jānīti, melnu zirgu/ Apjāj manu rudzu lauku/ Izmin ušņas, lāčauzišus./ Lai aug manim tīri rudzi* (BW,LD,V, 1915,60.-Lied Nr.32550, Variante 12,3) 'Nimm, lieber Jānis, das schwarze Roß/ Reite meine Roggenfelder ab/ Trete die Disteln, die Trespen aus/ Möge mein Roggen rein wachsen'.

Für *lāčauzišus* steht in anderen Varianten desselben Volksliedes *izmin lācenītes*, *izmin lāčus* (*lāčus*), vgl. Lied Nr.32560, Varianten 4,7,8,11,12,13. Im ME (a.a.O.) wird auch ein *lāčus* 'die Trespen' angesetzt.

Im lettischen Volkslied Nr.5144 (BW,LD,I, 1894,780) kommt ein *lāčauza* 'Trespe' vor:

(55) *Labi, labi dieviņš dara./ No lāčauzas tīru maizi./ Labi, labi dieviņš dura./ No bāraines saimnieci* 'Gut, gut macht Gott / Aus Trespen reines Brot/ Gut, gut macht Gott / Aus dem Waisenmädchen eine Wirtin (Bauernfrau)'.

Es ist anzunehmen, daß die volkstümliche Bezeichnung für die Trespe (ein Unkraut im Roggenfeld) auf dieselbe präphraseologische Wendung *lācis auzās* 'Bär im Hafer(feld)' zurückgeht wie die expressive Bezeichnung des Liebhabers der Frau, handelt es sich doch in beiden Fällen um etwas Negatives (einmal um etwas, was das Wachstum des Roggens behindert, zum anderen um jemanden, der in die Ehe einbricht und die Frau zu verführen sucht). Wenn dem so ist, wäre für lett. *lācis auzās* ein beträchtliches Alter anzusetzen und die oben angeführte estnische Benennung der Trespe *karu-kaerad* könnte wohl als Kalkierung aus dem Lettischen angesehen werden. Es ist bemerkenswert, daß im Lettischen neben der expressiven Personenbezeichnung (vgl. weiter oben die Beispiele (26) (27) und (28)), dem Substantivphrasem *lācis auzās* eine homonymische (volkstümliche) Pflanzenbezeichnung (vgl. oben unter (15) und (16)) in Form eines Kompositums existiert, nämlich *lāčauzas*, das ein Unkraut bezeichnet. Beide, sowohl das Phrasem als auch das Kompositum, weisen negative Konnotation auf. Über den engen Zusammenhang von Phrasemen und ihnen entsprechenden Komposita vgl. Eckert 1977.

Literaturverzeichnis

BW,LD,I.	- Barons, Kr. un Wissendorffs, H. <i>Latwju dainas</i> , I. Jelgavā, 1894.
BW,LD,V	- Barons, Kr. un Wissendorffs, H. <i>Latwju dainas</i> , V. Petrogradā, 1915.
Cvilling 1984	- Cvilling, M. Ja. <i>Russko-ņemeckij slovar' poslovic i pogovorok</i> . Moskva, 1984.

- Eckert 1977 - Ékkert, R. O roli složnych slov i sootnositel'nych s nimi sočetanij pri opredelenii semantiki drevneslavjanskogo slova// Sovetskoe slavjanovedenie, Nr.6, Moskva 1977, 89-95.
- Eckert 1996 - Eckert, R. Zur Sprache der lettischen und litauischen Volksdichtung// Aktuelle Probleme der Baltistik. Essen, 1996, 52-72.
- Eckert 1996a - Eckert, R. Besonderheiten der ostbaltischen (litauischen und lettischen) Phraseologie, (erscheint In: Materialien der Internationalen Konferenz "Europhras 1995", Graz).
- Eckert/Günther 1992 - Eckert, R./ Günther, K. Die Phraseologie der russischen Sprache, Langenscheidt Verlag Enzyklopädie. Leipzig - Berlin - München - Wien - Zürich - New York, 1992.
- Friedrich 1976 - Friedrich, W. Moderne deutsche Idiomatik. 2.Auflage. München, 1976.
- Kokare 1988 - Kokare, E. Latviešu un vācu sakāmvārdū paralēles, Rīga 1988.
- LKFV - Caubuliņa, D., Ozoliņa, N., Plēsuma, A. Latviešu-krievu frazeoloģiskā vārdnīca. Rīgā, 1965.
- LLDL - Fennell, T.G. An Alphabetical Re-organization of Johannes Langius' "Lettisch-deutsches Lexicon" (1685). Melbourne, 1991.
- LLVV,I - Latviešu literārās valodas vārdnīca, 1.sējums. Rīgā, 1972.
- ME,II - K.Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J.Endzelin, II.Band. Riga, 1925-1927.
- ME,III - K.Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J.Endzelin, III.Band. Riga, 1927-1929.
- Rūķe-Draviņa 1974 - Rūķe-Draviņa, V. Vārds istā vietā. Frazeoloģismu krājums. Stockholm, 1974.
- TSVJ,II - Dal', V. Tolkovyj slovar' živogo velikorusskogo jazyka, II. Moskva, 1955.
- Zemzare 1961 - Zemzare, D. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). Rīgā, 1961.

Andra Kalnača

DARBĪBAS VĀRDA VEIDA UN LAIKA NOZĪMJU
MIJIEDARBĪBA VIENKĀRŠĀS UN SALIKTĀS TAGADNES
FORMĀS

Tagadne teorētiski ir punkts, mainīga, plūstoša robeža starp pagātni un nākotni. Tomēr praksē tagadne nozīmē laikposmu jeb intervālu ar noteiktu ilgstamību, kura garumu nosaka psiholoģiskais laika uztvērum² un darbības apstākļi.

Darbības vārda vienkāršā tagadne parasti apzīmē darbību, kas notiek izteikuma momentā, respektīvi, darbību, kas no teksta autora viedokļa realizējas "pašreiz". Šāda vienkāršā tagadne rāda darbību kā procesu³, piemēram, *Jaunā paaudze, gluži dabīgi, pārslēdzas uz citu mūziku.* (Liesma, 90). *Ko nu mēs te vakarā laikā grēkojam, aizgājušus aprunādami..* (J. Jansudrabiņš, 49). *Jūs strādājat pie mums pirmo nedēļu?* (A. Stankevičs, 189).

Visos trijos teikumos darbības vārdi vienkāršajā tagadnē *pārslēdzas, grēkojam, strādājat* attēlo darbību, kas notiek vienlaicīgi ar runas momentu, bet sākusies šī darbība ir jau agrāk, pirms runas momenta un turpināsies arī pēc tam.

Tātad darbības vārda vienkāršā tagadne rāda ilgstošu darbību. Ilgstošu darbību parasti izsaka ar nepabeigta veida jeb imperfektīvu darbības vārdu⁴, piemēram, *Kā man gribus ēst!* (R. Blaumanis, 18); *Ja tu gribi man kaut ko teikt, tad saki ātrāk, jo nāk miegs.* (J. Veselis, 179).

Latviešu valodā tradicionāli par nepabeigta veida jeb imperfektīviem darbības vārdiem uzskata bezpriedēkļa verbu⁵, piemēram, *iet, lasīt, runāt, meklēt* u.c. Pabeigta veida jeb perfektīvus darbības vārdus darina no imperfektīvajiem, pievienojot priedēkļus, piemēram, *iet – iziet, lasīt – izlasīt* utt., respektīvi, visi priedēkļi var perfektivēt darbības vārdu. Tomēr ne vienmēr darbības vārds ar priedēkli ir perfektīvs. Tādi priedēkļi kā *pa-, pār-, pie-, iz-* var izteikt arī ilgstošu darbību, tagadnē, piemēram, *Te nu mēs ar Kapuni šad tad pasēdam.* (A. Austrīņš, 408). Darbības vārds *pasēdam* šīnī gadījumā izsaka nevis pabeigtu darbību, bet ilgstošu darbību, t.i. procesu, kas reizēm atkārtojas – uz to norāda arī apstākļa vārds *šad tad*. Vai arī vienkāršās tagadnes forma šādos teikumos: *Jaunā paaudze, gluži dabīgi, pārslēdzas uz citu mūziku.* (Liesma). *Šodien mēs izlaižam jauno almanachu.* (A. Austrīņš, 388). *Vai tu vēl grāmatas ar' izdod?* (A. Austrīņš, 390).

Tomēr latviešu valodā šādi gadījumi nav pārāk bieži sastopami. Īstajā tagadnē perfektīvus darbības vārdus parasti nelieto, jo perfektīvajam verbam gan ir tagadnes forma, bet nav tagadnes nozīmes⁶. Darbības pabeigtība ir pretrunā ar aktuālās tagadnes nozīmi. Ilgstošu darbību var izteikt arī ar konstrukciju, kurā ietilpst nepabeigta veida darbības vārds un apstākļa vārds

ar konkrētas, uz zināmu mērķi virzītas darbības nozīmi⁷, piemēram, *Apmetums krīt nost tur stūrī* (H. Gulbis, 30) .. *tagad jau maizes garozu rauj no rokām ārā*. (M. Ziverts 88). *Lūk, no prospekta puses dzen šurp sniegu*. (K. Zariņš, 210).

Šī konstrukcija dod iespēju perfektīvo darbības vārdu tagadnes vietā, kura izsaka pabeigtu, rezultatīvu darbību, lietot formas ar ilgstošas darbības nozīmi, jo, kā rakstīts "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā", apstākļa vārds nozīmes ziņā līdzinās atbilstoša perfektīva verba piedēklim, piem., *pārcelt – celt pāri*⁸. Piemērā minētajos izteikumos *krīt nost* atbilst perfektīvs darbības vārds *nokrīt, rauj ārā – izrauļ, dzen šurp – atdzen*, taču perfektīvie darbības vārdi izsaka pabeigtu darbību – *apmetums* ir *nokritis*, *maizes garoza* ir *izrauta*, *snieg* ir *atdzīts*, tomēr tekstu autori vēlējušies attēlot tieši ilgstošu, procesuālu darbību. Vēl piemēri: *Viņi smacē mūs nost*. (M. Ziverts, 68). *Mani izsauca kā liecinieku kaumiņa lietā, kuru saimnieks sviež ārā no dzīvokļa par jautru dzīvošanu*. (K. Zariņš, 279).

Melīta. Tu brauc dibenā?

Egons. Nē. Ceļos uugšup. (H. Gulbis, 33).

Viss iepriekš teiktais ir attiecināms uz vienkāršo tagadni tad, ja tā lietota savā pamatnozīmē. Ja vienkāršā tagadne ir kādā no pārnestajam nozīmēm (ar vienkāršās nākotnes nozīmi vai saliktās tagadnes vietā, vai lietota ar vispārināta laika nozīmi, vai kā vēstījuma laiks), tad laika un veida nozīmju attieksmes ir citas. Darbības pabeigtības/nepabeigtības opozīcija neutralizējas, tā vairs nav svarīga. Tāpēc pārnestajās nozīmēs vienkāršās tagadnes forma var būt veidota kā no imperfektīviem, tā no perfektīviem darbības vārdiem.

Tagadni latviešu valodā var izteikt arī ar saliktās tagadnes formu, t.i., šī forma funkcionē kā tagadnes izteicēja, taču savas nozīmes dēļ īsti neiekļaujas triju laiku – pagātne/ tagadne/ nākotne – sistēmā, jo blakus laika momentam izsaka rezultativitāti.⁹ Saliktā tagadne attēlo tādu stāvokli, kas ir iepriekšējās darbības, notikumu rezultāts, turklāt šī darbība ir beigusies pirms runas momenta. Runas momentā notiek iepriekšējās darbības vērtējums¹⁰, kā teikts J. Endzelīna un K. Milēnaha "Latviešu gramatikā", "pabeigtā tagadne (saliktā tagadne mūsdienu terminoloģijā) aplūko notikumus no tagadnes viedokļa. *Raizes ir pārgājušas*."¹¹ Tāpēc, analizējot saliktās tagadnes formas, vienmēr jārunā arī par pagātņi – laiku, kurā norisinās vērtējamā darbība un notikumi, t.i., kā saliktajā tagadnē izpaužas tagadnes un pagātnes attieksmes.

Ikvienai saliktās tagadnes formai ir divējāda nozīme, kas saistīta kā ar tagadni, tā ar pagātņi. Atkarībā no izteiktās darbības veida stiprāka var būt vai nu tagadnes vai pagātnes nozīme. Uzsverot šo saliktās tagadnes saikni ar pagātņi, O. Jespersens uzskata, ka saliktā tagadne, resp., perfekts, ir tagadnes retrospektīvs variants¹². Taču šī retrospektivitāte nav raksturīga tikai saliktajai tagadnei vien, tāda ir iespējama arī saliktajai pagātnei un saliktajai nākotnei.¹³

No imperfektīviem jeb nepabeigta veida darbības vārdiem veidotā saliktā tagadne uzsver pagātnē notikušas darbības ilgumu, piemēram, *Par ko tu esi raudājusi?* (J. Poruks, 9).

Darbības vārdu saliktās tagadnes forma *esi raudājis* izsaka ilgstošu darbību, kas notikusi agrāk, pirms runas momenta. Tātad uzsvērtā darbība pagātnē, vērstība uz pagātņi. Tagadnē tiek novērtēta šī darbība, konstatētas sekas – tu esi noraudājies, respektīvi, ir redzams, ka tu esi raudājusi.

Vēl piemēri. *Es no viņiem nebaidos, neticu viņiem [spokiem], un man viņi nekad nav rādījušies.* (J. Jaunsudrabiņš, 49). *Ar savu literāro un publicistisko darbību jūs esat gandrīz lusošās tautas labajūtu.* (Dadzis). *Sandras mamma.. vairāk laika veltījusi bērniem..* (Sieviete).

No perfektīviem jeb pabeigta veida darbības vārdiem veidotā saliktā tagadne uzsver pagātnē notikušas darbības rezultātu, rāda, kāds tas ir tagadnē, piemēram, *Pat tādu guļavu kā jūs es esmu atradusi!* (A. Eglītis, 38). Saliktās tagadnes *esmu atradusi* nozīme – šī guļava man ir tagad, meklēšana notikusi pagātnē. Vai arī piemērā *Ak tad tu tik drošs esi, ka dabūsi Nadīni, ka pat kartis jau esi nodrukājis..?* (K. Ieviņš, 35). Svarīgākais – kartis jau ir, drukāšana ir bijusi pagātnē, to rāda saliktās tagadnes forma *esi nodrukājis*.

Tātad šādai saliktajai tagadnei ir lielāka vērstība uz tagadni, uz rezultātu, kāds tas ir runas momentā. Darbība, kas bijusi pirms tam, nav tik svarīga. Galvenais ir rezultāts, piemēram, .. *mani, kad esmu samaksājis par drauga glābšanu, atlaiž mājās.* (K. Zariņš, 280). *Frike ilgi nedomā, viņš jau ir izšķīries.* (B. Saulītis, 23). *Jau 45 valstu 700 jātnieki izteikuši vēlēšanas piedalīties / Pasaules jāšanas sporta spēlēs..* (Sports).

Ja saliktā tagadne izsaka stāvokli, kas psiholoģiski raksturo cilvēku, tad šādos gadījumos par kādu darbību tagadnē vai pagātnē nevar runāt, kaut parasti šāda tagadne ir veidota no perfektīviem darbības vārdiem, piemēram, *Es esmu izmisis un nezinu, kam pieglausties, kur atrast mierinājumu.* (K. Skalbe, 7). *Vai esi ļoti noguris, tēt?* (A. Eglītis, 50).

Saliktās tagadnes formas *esmu izmisis, esi noguris* rāda cilvēka izjūtas, taču no tām nevar secināt, kāda veida darbības rezultāts ir sasniegtais stāvoklis. Te svarīgs fakts, kā cilvēks jūtas, bet nav vērstības, saiknes ar iepriekš notikušu darbību. Šādos gadījumos varētu teikt, ka saliktā tagadne attiecas tikai uz tagadni.

Tātad var secināt, ka saliktās tagadnes formas izpaužas šādas darbības veida nosacītas tagadnes un pagātnes attieksmes:

- 1) ja saliktās tagadnes forma veidota no imperfektīva darbības vārda, tad svarīgāka ir pati darbība, kas kā process notikusi iepriekš, t.i., stiprāka ir pagātnes nozīme;
- 2) ja saliktās tagadnes forma veidota no perfektīva darbības vārda, tad svarīgāks ir darbības rezultāts tagadnē, t.i., stiprāka ir tagadnes nozīme;

- 3) izņēmumi ir saliktās tagadnes formas, kas veidotas no perfektīviem darbības vārdiem un apzīmē cilvēka psiholoģisko stāvokli – te svarīgs ir tikai rezultāts tagadnē.

Literatūra

- ¹ Jespersen O. *Filosofija grammatiki*. – M., 1958, 302
- ² Reichenbah G. *Napравленije vremeni*. – M., 1962, 20
- ³ Šādu tagadni sauc par īsto tagadni pretstatā vispārinātajai tagadnei. Sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. – R., 1959, 586, turpmāk saīsināti MLLVG, kā arī Endzelīns J., Mīlenbahs K. *Latviešu valodas mācība*. – R., 1939, 103; Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos morfologija*. – Vilnius, 1994, 333.
- ⁴ MLLVG I, 586; *Grammatika litovskogo jazyka*. – Vil'njus, 1985, 210.
- ⁵ MLLVG I, 565; Endzelīns J., Mīlenbahs K. *Latviešu valodas mācība*, 103. u.c.
- ⁶ Endzelīns J. *Latyškijie predlogi*. – Grām.: *Darbu izlase*, I, R., 1971, 651; MLLVG I, 576.
- ⁷ Endzelīns J. *Latyškijie predlogi*., 624.
- ⁸ MLLVG I, 571.
- ⁹ MLLVG I, 590. lpp.; Ivanova I.P. *Vid i vremena v sovremennom anglijskom jazyke*. – L., 1961, 108; Jespersen O. *Filosofija grammatiki*, 314.
- ¹⁰ Ivanova I.P. *Vid i vremena* ..., 120.
- ¹¹ Endzelīns J., Mīlenbachs K. *Latviešu gramatika*. R., 1934, 165.
- ¹² Jespersen O. *Filosofija grammatiki*, 314.
- ¹³ Turpat, 317.

Dzintra Paegle

DARBĪBAS VĀRDU FORMAS BRĀĻU KAUDZĪŠU "MĒRNIĒKU LAIKOS" (pēc 1964. gada izdevuma)¹

"Mērnīeku laiki" ir pirmais lielākais latviešu rakstnieku sarakstītais daiļdarbs, par kuru interesējas gan literatūras kritiķi, gan literatūrvēsturnieki, gan valodnieki. Iznācis 1879. gadā pirmo reizi, laika gaitā izdots vairākkārt, vērtēts un pētīts ne mazums.

Šajā rakstā pievērsīšos tām darbības vārda gramatiskajām formām, kas atšķiras no literārās valodas un ko spilgti atklāj Ķeņča vārdi: *Cepjat un vārat, ja gribat, visu, kā sacīt jāsaka, vai tīros sivēna taukos vien, bet Ķeņča kunga vairs neredzēsat* (274. lpp.).

19. gs. pēdējos gadu desmitos literatūrā darbojas Vidzemes rakstnieki - "it sevišķi Vidzemes vidienes un austrumdaļas pārstāvji: Jānis Purapuķe (Birzgale), Andrejs Pumpurs (Jumprava), Andrejs Upīts (Skrīveri), Pērsietis (Koknese), Sudrabu Edžus (Meņģele), Matīss un Reinis Kaudzītes (Vecpiebalga), Jēkabs Zvaigznīte (Jaunpiebalga), Jānis Poruks (Druviena), Zeiboltu Jēkabs (Smiltene), Augusts Saulietis (Graši), Apsīšu Jēkabs (Lizums), Doku Atis (Dzelzava)."²

Šajā laikā rakstnieki vēl cieši saistīti ar savu pagastu, izlokšni, protams, ar savu laiku, un tas pilnā mērā attiecas uz brāļu Kaudzīšu "Mērnīeku laikiem".

Romānu nopietni pētījis Roberts Klaustiņš.³ "Mērnīeku laikos", raksta Roberts Klaustiņš, "smagas domas liktas smagā izteiksmē, .. cilvēki runā baznīcas valodā."⁴ Kāpēc baznīcas valodā? Un R.Klaustiņš norāda, ka baznīcas valoda tolaik "pārņēma laicīgos rakstus, derēja paraugam netik grāmatu sacerētājiem, bet tiesnešiem, administrātoriem, tirgotājiem, muižu ļaudīm, amatniekiem, pirmajiem latviešu skolotājiem, skrīveriem, inteligēntiem."⁵ 70. gados kārkļvācietība pārvarēta, bet ne vienmēr vāciskā teikumu konstrukcija, vārdu kārtā, vietniekvārdu, prievārdu lietojums. "Vēriģi pārmeķlējot romāna uzmetumus un cenzuras eksemplāru, noskārstam, ka autors līdzās ģermānismiem pūlas visiem spēkiem izskaust agrāk minētās

¹ Raksta pamatā referāts, kas nolasīts konferencē *Brāļu Kaudzīšu "Mērnīeku laiki"* 1995. gada 20. septembrī.

² Velta Rūķe-Draviņa. Rainis kā augšzemnieku valodas pārstāvis.

³ Roberts Klaustiņš. "Mērnīeku laiki" kā sadzīves romāns. Estetisks un kultūrvēsturisks apcerējums. Otrs pārstrādāts izdevums. Rīgā, 1926.

⁴ Turpat, 43. lpp.

⁵ Turpat.

vārdu un formu kategorijas.. autori visiem spēkiem raisījušies vajā no vietējiem vārdiem un izteicieniem."⁶

Kāpēc? Vai rakstnieki nīda sava novada valodu? Nē, rakstnieki apzinājās, ka viņi savu romānu neraksta tikai piebaldzēniem vien, bet citiem latviešiem arī, kas, protams, tolaik runā savā izloksnē. Latviešu rakstu valodas tradīcijas vēl tolaik nebija pilnībā izveidojušās, un rakstnieki, literārās valodas veidotāji, meklē gramatiskās nozīmes izteikšanas veidus, kas būtu kopīgas visai latviešu valodai, un tomēr netiek pāri savai izloksnei, savam laikam.

Īpatnības darbības vārdu konjugācijā Tagadne

jaut 'icjaukt maizi' - tag. 1. pers. jaunu: Lopiem nedod siltu ūdens nemaz un maizi arī saltā ūdenī jaunot (28. lpp.) - atstāstījuma izteiksmes tagadne, izmantots arī ME II 104;

cept - cepjat: cepjat un vārat, ja gribat.. (274. lpp.) - kā *io-* celms *o-* celma vietā, īstenības izteiksmes forma pavēles izteiksmē;

cerēt - tag. 2. pers. lieto kā ēio- celmu (loka kā II konjugācijas darbības vārdu): Labi gan, dēls, ka tu cerē, bet man žēl, ka šās tuvas cerības vis nepiepildīsies (70. lpp.); *Ak žēlīgais dievs, ka viņš nolīcis satīkties tur, kur ne domāt nedomā, un tad, kad ne sapnī necerē!; .. saki, ka viss būs labi, tik lai met sirdsēdas pie malus un cerē uz labākiem laikiem* (157. lpp.);

mīlēt - tag. 2. pers. lieto kā ēio- celmu (II konjugāciju): Man, mīfā, nemaz nav vajadzīgs dzirdēt, cik ļoti tu mani mīlē, Kaspars, Lienas roku spiezdams, runāja.. (128. lpp.);

(ap)precēties - tag. 3. pers. lieto kā ēio- celmu (reizēm kā II, reizēm kā III konjugācijas darbības vārdu): Bet tā ir, jaunkundze, tik tādu izfantazēta pasaule, kur neviens nedz precējas, nedz tiks precēts. (131. lpp.); *Es laikam nevarēšu apprecēties.. Kad nevari - neprecies* (gaidāmā neprecējies vietā). Un Liēna saka vēlreiz: "Pārvaries vien un precies!"; *Mums būs sevi uzvarēt, jo iekš tā cilvēks parādu vislielāko dūšu, kad apprecas* (131.-132. lpp.). Vārdi *precēties, apprecēties, neprecēties* biežāk lietoti kā III konjugācijas darbības vārdi, retāk kā II konjugācijas darbības vārdi.

sveicināt - inā- celms tagadnē lietots kā āio- celms, resp. II konjugācijas darbības vārds tagadnē: Mīļie bērni! Es jūs sveicināju ar to sveicināšanu.. (123. lpp.); *Prātnieks piegāja viņam kādu gabaliņu pretī un sveicinājoties sacīja..* (146. lpp.). Šāda darbības vārdu *-inā-* celmu locīšana raksturīga vidus izloksnēs.⁷

III konjugācijas darbības vārdu personas formās vispārināts īsais *-a-* galotnē (gandrīz visos minētajos piemēros indikatīvs lietots imperatīva

⁶ Turpat, 55.-56. lpp.

⁷ Sk. M. Rudzīte. Latviešu dialektoloģija. R., 1964, 134. lpp.

nozīmē): *Valsts dienas, tās jūs zināt mērniekiem pārdot par zirņu putru.* (231. lpp.); *Lūdzu, cienīgs tēvs, nebrīdina mani bez vainas.* (164. lpp.); *..tik vien sakat.* (290. lpp.); *..šo norunu izplata.* (237. lpp.).

Tomēr divas reizes konstatēju garo patskani -ā- tagadnes galotnē: *Sakiet, kas tas alžo īsti par vārdu ir, ka jūs, skolotie, vienādi viņu daudzzināt?* (348. lpp.); *Tagad uzmanieties un apsargājieties jo ciešāk* (299. lpp.).

Atematisko darbības vārdu *nehūt* tagadnes 3. personā parasti lieto kā *nav*, tikai vienā gadījumā, *Ķeņča* goda maltītes runā, ir gan vārdforma *nav*, gan senākā *nevaid*: *Vai, kā sacīt jāsaka, pašiem nabadzīgākiem un mazākiem saimniecīņiem, kuri nav bijuši nekādos valsts umatos, nevaid iedotas liekos gabalos pašas labākās pļavas.* (270. lpp.).

Īpatnējs ir darbības vārds *pārvērtīties*, ko lieto ar nozīmi 'pārvērsties', tam reģistrēta pagātnes forma *pārvērtījās*: *Viņu pārvērtījās it kā sakarsēts tērauds pie rīdīšanas* (77. lpp.). ME III 187 aiz vārda *pārvērst* arī *pārvērtīt*.

Nākotne

Nākotnes formu veidošanā īstenības izteiksmē daudzskaitļa otrā personā regulāri lietota izskaņa -*sat*, resp. dsk. 2. pers. galotne -*at*, tāda pati kā tagadnes dsk. 2. persona:

Pēc tam, kad es biju pie jums pēdējo reizi, tad man, kā atminēsaties, nebij izdevies ne nieka saklausīt. (241. lpp.); *Bet mūsu lietu jūs varēsāt vēl noiegt un ruffus man izdot.*; *Nē, tai namā jūs viņus vairs neatradīsāt, kur šorīt redzējāt, bet pavisam citā vietā, un tās jūs no sevis nedabūsāt, un starp liecīņiem, kā jūs paši sapratīsāt un man jaunā neņemsāt, nevar šīs lietas laist* (300. lpp.).

Daudzskaitļa 1. personā nākotnē konstatēta nākotnes forma *būsim*, *saliksim*, *nevis būsam*, *saliksam*, kā varētu gaidīt:

..bet kad būsim beiguši to ceļu. (140. lpp.); *Saliksim naudu kopā!* (šeit nākotne ar pavēles izteiksmes nozīmi).

Pavēles izteiksme

Pavēles izteiksmē savdabība vērojama daudzskaitļa 2. personā, kas bieži veidota ar personu galotni -*ut* vai -*aties*, tāpat kā īstenības izteiksmes tagadnes daudzskaitļa otrās personas forma un nākotnes daudzskaitļa otrās personas forma. Lūk, *Ķeņča* izsauciens, kas minēts jau raksta sākumā: *Cepjat un vārat* (pavēles izt. dsk. 2. pers.), *ja gribat* (īstenības izt. dsk. 2. pers.), *visu, kā sacīt jāsaka, vai tīros sivēna taukos vien, bet Ķeņča kunga vairs neredzēsāt* (īstenības izt. nākotnes dsk. 2. pers.) (274. lpp.).

Citi piemēri pavēles izteiksmē: *Glābjat nu, glābjat, mīlie ļautiņi! Skrienat nu! Nesat, vai ūdeni, vai, un lejat virsū!* (33. lpp.); *Liekat mieru!*

Liekat mieru!; Ja gribat, bērni, tad arī sienat, - sienat manas vecās rociņas, še viņas ir. Pasaulē, kā smejies, tā dara: mazos zagļus kar - lielos ceļ amatos. (158. lpp.).

Tomēr romāna tekstā pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas formas veidotas ar personu galotni *-iet, -ieties*, bet ne regulāri. Lūk, skaitūšanas aina krogū:

"Kamdēļ jums dēli, jākildojas?" Oliņš sacīja lēnā balsī, "izskaitāt vien visus, tad tūlīn redzēsāt, cik ir."

"Čangalieši, atšķiraties savrup!"

"Nevār astuņi vien būt, švaukst uzsaucā, "lai skaita vēl. Skaitīsimies visi."

"Nu tad skaitiet jūs mūs! Še mēs esam", tiesas vīrs sacīja un nostājās rindā. Prātnieks izskaita deviņus.

"Nebūs tiesa, čangalieši, galvas purinādami, atteica.

"Nebūšot tiesa! Jāsmejas! - Nu tad skataties vēl!" Prātnieks pikti uzsaucā un tad skaitīja atkal. (55.-56. lpp.).

Reizēm vienā teikumā viena un tā pati gramatiskā nozīme izteikta divējādi, kas liekas apšaubāmi. Domājams, ka te savs iespaids korektora rokai, piemēram, šādā teikumā: *Nu tad ejiet vien stadulā un spiežat akurāt nost* (46. lpp.).

Velta Rūķe-Draviņa, pētot Matīsa Kaudzītes darbu valodniecībā, it sevišķi viņa sastādīto Vācu-latviešu-krievu-igauņu vārdnīcas latvisko daļu, kas iznākusi 1885. gada vasarā, secina:

"Nav starpības starp indikatīvu un imperatīvu daudzskaitļa 2. personā; arī imperatīva nozīmē lietotas indikatīva formas: runājat lēnāk, ja gribat, lai es jūs saprotu; vai zināt? sakat man! atbildat man! refl. pavirzieties! neatspiežaties! uzceļaties!"⁸

Tulkojošās vārdnīcas zināmā mērā ir arī normas ieteikums. Matīss Kaudzīte iesaka lietot daudzskaitļa 2. personā īstenības izteiksmes tagadnē, nākotnē un pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personā vienu un to pašu galotni *-at* vai *-aties*: *jūs atbildat, jūs atbildēsāt, atbildat!* Tomēr 1964. gada "Mērnieku laiku" izdevumā šis ieteikums konsekventi nav ievērots. Vai vainīgi būtu korektori?

Vajadzības izteiksme

Romānā vērojamas dažas savdabīgas vajadzības izteiksmes formas. Tā vajadzības izteiksme no verba *būt* veidota regulāri: priedēklis *jā-* plus verba tagdnes 3. personas forma *ir - jāir*, nevis *jābūt*, piemēram, *..viņam jāir kā ozolam, kas nes ne tikvien to pašu, bet vienmēr lielāku auku nekā citi koki*

⁸ Velta Rūķe-Draviņa. Matīss Kaudzīte (1848-1926) kā valodnieks// Ceļi. Rakstu krājums. XIX. Valodniecība. Stokholma, 1991, 21.-22. lpp.

(17. lpp.). Šāda vajadzības izteiksmes forma nav nejausa, tāda lietota arī Matisa Kaudzītes Vācu-latviešu-krievu-igauņu vārdnīcā (1885.g.).

Romānā lietota arī vajadzības izteiksmes ciešamās kārtas forma, kas parasti literārajā valodā ir ļoti reta: *..tāpēc es gribu gādāt, lai viņiem tiek jāiziet bez nekā..* (142. lpp.).

Mūsdienu literārajā valodā vajadzi vai nenovēršamību visai reti izsaka ar darbības vārda nenoteiksmi kopā ar verba *būt* nākotni vai pagātni, tomēr "Mērnīku laikos" šāda konstrukcija sastopama samērā bieži: *Mums būs sevi uzvarēt, jo iekš tā cilvēks parāda vislielāko dūšu, kad apprecas pret visu savu fantāziju* (132. lpp.); *Vai man bij atrast jūs miega pilnus un bez karstām un svētām jūtām?* (124. lpp.); *Tev nebūs pieņemt manu padomu uz vietas un bez kādas pārbaudīšanas* (129. lpp.).

Reizēm vajadzē izteikta ar darbības vārda nenoteiksmi un verbu *nākties* pagātnē vai tagadnē: *..es .. savam istam vārdam lieku atskanēt tik pašos svarīgākos gadījumos un nenovēršamās vajadzībās, kur man nākas izšķirt sarežģītas tautas lietas..* (341. lpp.); *jo viņam [Kencim] nācūs stāvēt arvienu vairāk Pāvulam aiz muguras* (183. lpp.).

Brāļu Kaudziņu "Mērnīku laiku" darbības vārdu gramatisko formu lietojums atspoguļo literārās valodas stāvokli 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos, kad rakstnieku valodā vērojamas izlokšnes īpatnības un literāro formu meklējumi, kā arī citvalodu iespaids atbilstoši laikmeta garam.

Pēteris Vanags

LOCĪJUMU LIETOŠANAS ĪPATNĪBAS VECĀKAJOS LATVIEŠU RAKSTOS

1. Šai rakstā īpaša uzmanība ir veltīta tikai 16.gs.-17.gs. sākuma Rīgas valodai, t.i. tās atspoguļojumam divos luterāņu rokasgrāmatas izdevumos 1586./87. g. un 1615. g., kā arī Rīgas linaudēju statūtiem, kuņu tulkojums datējams ar 17. gs. pirmo pusi.

Par locījumu lietošanas īpatnībām rakstā tiek uzskatīts gan tas, kas atšķiras no mūsdienu valodas normas, gan arī tas, kas atšķiras no 16. gs. lietojuma tradīcijas.

2. Visas locījumu lietošanas īpatnības vispirms būtu nepieciešams iedalīt divās lielās grupās:

1) īpatnības, kas atspoguļo latviešu valodas arhaiskas vai atsevišķos gadījumos arī inovatīvas parādības un turklāt neatrod tiešu paralēli vācu oriģināltekstā;

2) īpatnības, kas seko lejasvācu tekstu konstrukcijām, tādējādi varbūt neatspoguļojot runātās latviešu valodas parādības.

Pēdējos gadījumus pilnībā ir iespējams noteikt tikai līdz ar oriģināla vācu teksta lietošanu. Šodien tos droši ir iespējams ņemt talkā, analizējot luterāņu rokasgrāmatas izdevumus (katehismus, dziesmu grāmatu un perikopes līdz ar Kristus ciešanu stāstu),¹ kā arī Geceļa manuskriptu un linaudēju statūtus. Mazākā mērā ir iespējams šādi aplūkot 1585. gada katoļu katehismu un Elgera dziesmu grāmatu, jo precīzu oriģinālu mums pagaidām trūkst.

3.1. Iedalot visas īpatnības minētajās divās grupās, tūlīt ir jāatzīst, ka attiecība ir nesamērojama. Sekošana oriģināla sintaktiskajam paraugam ir daudzkārt biežāk sastopama, nekā atkāpe par labu latviešu valodas savdabībām. Pie pēdējām noteikti var pieskaitīt tikai divas sintaktiskas konstrukcijas ar datīvu dziļās struktūras jeb loģiskā subjekta funkcijā. Pirmkārt, tie ir piederības teikumi, kur vācu struktūra

Nom + *haben* personas formā + objekts akuzatīvā

ir aizstāta ar latvisko piederības konstrukciju

Dat + *ir* + objekts nominatīvā

piem.,

Mums *gir tēse* vnde ware UP 55

Wy *hebben recht* vnd macht,

Tur *gir yums the Szarge* EE 102

dar *hebbe gy de Höders.*

3.2. Otra konstrukcija, kur neapšaubāmi ir ievērota latviešu valodas īpatnība ir analītiskās debitīva konstrukcijas, kur atbilstoši vācu teikumi ar modālajiem vārdiem

Nom + *schöllen*, *moten* personas formā + infinitīvs

ir aizstāta ar latviešu konstrukciju

Dat + *būs* + infinitīvs

piem.,

tay Mesze *buh*s aridtczan atkal *cziwoth* UP 15

Dat *flesch schal* ock wedder *læuen*,

Bye tam Semmeszogam ... wene guustite szwabbade *doth* EE 88

Moste de Lantpleger ... einen Gefangen los *geuen*.

3.3. Arī prievārdu rekcijā bieži ir ievērotas latviešu valodas likumības, nepakļaujoties tiešam oriģinālteksta resp. valodas iespaidam.²

4.1. Aplūkojot vācu valodas iespaidotās sintaktiskās konstrukcijas ar īpatnībām locījumu lietojumā, varētu sekot parastajam paradigmas modelim, tā ievērojot ilgo tradīciju un sākt ar nominatīvu. Nominatīvs reizēm parādās teikumā tādā pozīcijā, kur to parasti nevarētu sagaidīt. Tā analītiskā debitīva konstrukcijā līdzās datīvam loģiskais subjekts var reizēm būt arī nominatīva, piem.,

Ta liedz arriedczan *buh*sz meistere und selles wene wetze selle *iszwehleh* Schr 33

Imgleichen *sollen* meistere vnd gesellen einen altgesellen *erwehlen*,

Vnde *buus* wena Auwekuutz vnde wens gans *buuth* EE II 105

Vnde *wert* ein Hërde vnde ein Schöpstal *werden*.

No vienas puses šo savādību varētu uzskatīt par oriģinālteksta iespaidā radušos tikai konkrētajos rakstu avotos, ko pastiprināti varētu apliecināt tāda veida piemēri luterāņu rokasgrāmatā, kur loģiskais subjekts atrodas stipri tālu no pārējiem konstrukcijas locekļiem, turklāt var būt saistīts ar kādu no tā atkarīgu palīgteikumu, piem.,

wüsse katre exkan tho titcze / pammesschen thös greekes *dabbuith buus* EE II 119

alle de an en gelöuen / vorgeunge der Sünde *entfangen schöllen*,

Ka tu touwes Greekes O Czilwehe Beerns *Adsziht buus* UP 47

Dat du dyne Sünde / O minschen Kindt/ *Erkennen schalt*.

Taču linaudēju statūtos no apmēram 100 teikumiem ar analītiskā debitīva konstrukciju gandrīz pusē (!) loģiskais subjekts ir nominatīvā. Arī gadījumos, kad teikuma struktūra ir ļoti vienkārša, piem.,

Ta kemme *bus* smalcke *buth* Schr 39
der kam *sol* klein *sein*.

Tas vedina domāt, ka šai gadījumā runa var būt ne tikai par tiešu tekstuālu oriģināla ietekmi, bet arī par līdzīgu parādību 16. gs. latviešu sarunvalodā vismaz Rīgā, kur vācu valodas iespaids neapšaubāmi bija ievērojams.

4.2. Otra sintaktiskā konstrukcija, kur bieži tiek lietots nominatīvs, ir noliegums, īpaši noliegtajos piederības teikumos, kur parādās struktūra

Dat + *nav* + Nom

piem.,

Tay *newaid* newens pallix py dewe Ps 2a
Se *hefft* nene hülpe by Gade,

Winge Roke py Pallydctzibes *nhe gir* gals UP 59
Syn handt tho helpen *hefft* nein teel,

Man *negir* neewens Whelns EE II 60
Ick *hebhe* nenen Düuel.

Noliegtie piederības teikumi ar objektu ģenitīvā vecajos tekstos ir daudz retāk sastopami, piem.,

Thems *nhe gir* Wyna EE II 30
Se *hebben* nenen Wyn.

Šai gadījumā ir grūti novērtēt, kas ir galvenais, kas ietekmējis nominatīva biežo lietošanu šādās nolieguma konstrukcijās. No vienas puses, to varēja ietekmēt nemainīgs akuzatīva lietojums gan apgalvojumā, gan nolieguma piederības teikumos vācu valodā. No otras puses, šādi piemēri ir labi pazīstami arī latviešu izloksnēs, īpaši lībiskajā dialektā, kas vedina uz domu par šīs parādības izcelsmi pašā latviešu valodā.³

5. Atsevišķos gadījumos vācu oriģinālteksta iespaidā nominatīvs tiek lietots arī atkarībā no dažiem vārdiem, kur latviešu valodā parasti lieto citus locījumus, piem., loģiskais objekts pie verba *dēvēt*:

thas *dewe* Johannes EE II 16
de *hete* Johannes,

Katters thur *dhewey* Dwynis EE II 103
de dar *hett* Tweseke;

pie verba *trākt*:

Vnde kad tims Wyns *petruke* EE II 30

Vnd do en Wyn *enthtrack*.

Pēdējā gadījumā analogi piemēri, gan sastopami arī latviešu valodas izloksnēs. Arī dažos citos piemēros nominatīvs parādās citu locījumu, īpaši ģenitīva vietā.

6.1. Ģenitīvs, kā jau minēts, tiek reizēm noteiktās konstrukcijās aizstāts ar nominatīvu, tomēr atsevišķos gadījumos ģenitīvs arī nolieguma konstrukcijās tiek lietots. Raksturīga parādība vecajiem tekstiem ir arī ģenitīva atkarība no dažiem vārdiem, sekojot vācu oriģināla paraugam. Tā ģenitīvu parasti prasa vārdi *guidit*, *pagaidit*, piem.

Ickdenes *paguide* es *thoeuwis* UP 23

dagelykes *vorwachte* ick *dyner*,

no kurrenes mhes *arridczan pagaydam* tha Pestitaye Jesu Christi tha *Kunge* EE II 174

dar wy ock her *worvachten* / des Heylandes Jhesu Christi des Heren.

Arī vārdi *apžēlot*, *pieminēt*, *piecāties* tiek lietoti ar ģenitīvu vācu teksta iespaidā, piem.,

Ka thas *musze szōw abszeelote* UP 41

Dat he *ynser sick erbarmen*,

Abszelo thōw mannis O Kunx Dewx UP 57

Erbarm dy miner / O Here Godt,

Beth *pemin mannis* / *peetcz touwe szeestibe* UP 24

gedencke ouerst myner na *dyner barmherticheyt*,

Beth ta *preczayas szōw thas tesnibes* EE II 45

Se *frouwet syck auerst der Warheit*.

6.2. Dažos gadījumos ģenitīvs ir atkarīgs arī no adjektīviem. Tā ģenitīvu lieto ar *svabads* un *piilns*, piem.,

Essem mhes thās Nawes *skeepe swabbude* UP 36

Synt wy des Dodes *stackels fry*,

Katters tu mums tōs Greekes dar *swabbade* UP 60

De du vns der Sūnden *makest quidt*,

piilns thas *Titzibes vnde Speke* EE II 16

vull des gelouens vnde krafft,

the gir tha szalde wine *puelne* EE II 117

Se syn *vull sōtes Wyns*.

Adjektīvs *pilns* reizēm ir lietots tomēr ar akuzatīvu, nevis ģenitīvu, piem.,

tappe stippri exkan Garre / *Pūlns guddrībe* EE II 23
 wart starck ym Geiste / *vull Wyssheit*,

Debbes vnd Semme gir *puein touwe godibe* UP 17
 Hemmel vn[nd] Erde ys *vull dynes pryses*.

To nevar uzskatīt par vācu valodas ietekmi, drīzāk gan par pilnīgu latviešu valodas īpatnību nepārzināšanu vai arī vienkārši kļūdišanos.

Arī dažos citos atsevišķos gadījumos ģenitīvs vecajos tekstos ir lietots tiešā vācu valodas iespaidā.

7.1. Datīva formu lietojuma sakarā ir vispirms jāpiemin 1. un 2. personas vietniekvārdu datīva un akuzatīva formu sakritums lejasvācu morfoloģijas iespaidā. Lejasvācu morfoloģijā nešķir ne tikai *vns* un *juw* dsk. datīvā un akuzatīvā, bet arī vsk. *my* un *dy*, kas atbilst gan augšvācu *mir*, *dir*, gan arī *mich* un *dich*.³ Šīs lejasvācu valodas īpatnības ietekmē arī pirmajos latviešu tekstos un varbūt arī Rīgas sarunvalodā gan datīvā, gan akuzatīvā ir lietotas formas vsk. *man*, *tōw*, dsk. *mums*, *jums*, piem.,

Wadde *man* exkan touwe taisnibe vnde mace *man* UP 23
 Leyde *my* jnn dyner warheyt / vnde lere *my*,

dar tu *mums* labbes UP 28
 make doch du *vns* fram,

Beth Dews... Pepuldēna *yums* ar wussade precibe EE II 5
 Godt auerst... voruülle *juw* mit aler frowde,

Musze nabbage czesme lelo *thōw* UP 37
 Vnse armē Ledt rhōmet *dy*.

Datīvs, protams, kā galvenais locījums tiek lietots piederības un vajadzības teikumu loģiskā subjekta funkcijā, par ko jau minēts iepriekš.

7.2. Atsevišķos gadījumos vācu valodā neitralizētās opozīcijas vietā starp vsk. ģenitīvu un datīvu siev. dzimtes lietvārdos latviešu tulkojumā gaidāmā ģenitīva vietā ir formas, kuņas varētu uzskatīt par datīvu, piem.,

Nhe pemin thoēs Greckes *manne* Iounibe UP 23
 Gedēncke nicht der sūnde myner jōget,

O thews / *wene* *nhe* mheryta walstybe UP 8
 O Vater einer vmetliken Mayestet.

7.3. Oriģinālteksta ietekmē datīvs ir lietots atkarībā no vārdiem, kas izsaka 'pozitīvu emociju un atbalsta' izteikšanu, kā *slavēt*, *svētīt*, *teikt*, *dziedāt*, piem.,

grib es... touwam wārdam czedath EE II 4
wil ick... dynem Namen singen.

Vairākos gadījumos, kā redzams, ietekme no dažiem vācu vārdiem ir vispārināta uz citiem līdzīgas nozīmes latviešu vārdiem, kuŗi vācu valodā neprasa datīvu.

Tha gribbam mhes... touwam waerdam muszige szlawhet UP 8
So willen wy... dynen Namen ewich lauen,

Vnde teytcze Dewam EE II 167
vnde prysede Godt,

Beth sweetyet Dewam tam Kunga[m] exkan yuusims szirdims EE II
134

Hilliget auerst Godt den Heren yn juwen herten.

8.1. Akuzatīva lietojumā vismazāk ir saskatāma stipra vācu valodas ietekme. Šai gadījumā piemēru ir mazāk un galvenais tie nav pakļaujami stingriem vispārinājumiem. Kā būtiskāko izmaiņu var nosaukt jau pieminēto akuzatīva lietojuma sašaurināšanos pronomenu paradigmā datīva ekspansijas rezultātā.

Atsevišķos gadījumos akuzatīvs parādās ģenitīva vietā nolieguma konstrukcijās, saistībā ar dažiem vārdiem, kā arī ar adjektīvu *pilns*, piem.,

To griß es allaszin pagaydith UP 59
Des wil ick alltydt erharren,

vnde tappe wüsse *püllne* to *sweete Garre* EE II 117
vnde worden alle *vull* des hilligen Geistes.

8.2. Ar akuzatīvu ir saistīta ar problēma par iespējamām vecajām *o-*, *io-* celma instrumentāļa formām ar galotni [-is], rakstījumā *-es*. Šīs formas ir vairākkārt lietotas gan ar, gan bez prievārdiem, piem.,

Tims dōwe tas speeke Dewe Beernes tapt EE II 16
den gaf he macht / Gades Kinder tho werden,

Nhe thurretes yums paschems pār Guddres EE II 32
Holdet juw suluest nicht vor Klöck,

Vnd mums thās gaysums beernes dar UP 41
Vnd yns des lychtes Kinder macht,

Thas dar mums par Beernes UP 41
He maket yns Eruen in synem Sael,

Ka tu mums wuessems pawhel lydtez Brales buut UP 51

De du vns alle hetest gelyck / Bröder syn.

Šais gadījumos tomēr istas drošības par formu klasificēšanu par vecajām instrumentāļa formām nav.⁵ Lai gan bezprieveārdu formu skaidrojums kā īpatnējs akuzatīva lietojums datīva-instrumentāļa formas vietā arī nav pietiekoši ticams.

9. Lokatīvs, kā zināms, 16. gs. rakstos tiek lietots parētī, turklāt tam ir vecā illatīva galotnes *-n* vienskaitlī, bet daudzskaitlī parastās lokatīva galotnes.⁶ No lietojuma semantikas viedokļa tomēr esošās formas maz atšķīgas no mūsdienu valodā parastajām. Tās aptver gan inesīva, gan illatīva nozīmes.

10. Atsevišķi būtu aplūkojams jautājums par locījumu lietošanas īpatnībām konstrukcijās arrieveārdiem. Daudzskaitlī vecie raksti rāda jau nobeigtu unifikācijas procesu - visas prepozīcijas lietotas tikai kopā ar daudzskaitļa datīvu (izņēmums ir vienīgi nupat minētās instrumentāļa vai akuzatīva formas). Vienskaitlī toties vērojamas stipras svārstības. Kā vienīgais locījums tiek pārvaldīts tikai akuzatīvs. To pārvalda - *ar, cuir, uz, par, upeškan, priekšan*. Paralēli akuzatīvu un ģenitīvu pārvalda *uran, bez, pēc, iekšan, no, wurson*. Datīvu pārvaldarieveārd *pi* - līdzās ar vsk. ģenitīvu un akuzatīvu, un *is* - līdzās ar akuzatīvu un lokatīvu, kā arī ļoti reti *pretib* - līdztekus parastajam akuzatīvam.

Tādējādi, lai gan pats prepozīciju izmantojums un to semantika ir ļoti spēcīgi ietekmēti no vācu oriģināltekstiem, tomēr to rekcijā runāt par izteiktām īpatnībām, kas būtu radušās šīs interferences rezultātā, nav noteikta pamata. Šeit mēs drīzāk redzam noteiktus latviešu valodas attīstībai raksturīgus iekšējos procesus, kas noveduši pie mūsdienās leģzernieku izloksnēm un rakstu valodai raksturīgā stāvokļa.

11. Nobeidzot gribētos izteikt secinājumu, ka nav iespējams viennozīmīgi piekrist Alvila Augstkalna savulaik iztektajam spriedumam par vecāko tekstu sintaksi: "*kļūdas*". Protams, ir jau arī pilnīgi drošas kļūdas, par kurām šai rakstā nav runāts, taču tām līdzās vairumā gadījumu ir vērojamas noteiktas konstrukcijas, kas no vienas puses atspoguļo latviešu valodas īpatnības, un, no otras puses, liecina par spēcīgo vācu valodas iespaidu gan tulkošanas procesā, gan arī tā laika latviešu sarunvalodā.

Atsauces

¹ Sal. Vanags P. 16. gadsimta latviešu tekstu avoti // Baltu filoloģija. Sēj. 4. 1994. 27.-42. lpp., Vanags P. 1586. gada katehisma teksta izcelsme // Baltu filoloģija. Sēj. 5. 1995. 52.-62. lpp., kā arī rakstos norādīto literatūru.

² Šis jautājums tiks aplūkots atsevišķā publikācijā.

³ Sal. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R., 1951. 563. lpp.

- ⁴ Sk., piem., Lasch A. *Mittelniederdeutsche Grammatik*. Halle, 1914. S. 213-216.
- ⁵ Sal. Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*. R., 1951. 406.-407. lpp.
- ⁶ Sk., piem., Vanags P. "Lokatīvs" un "illatīvs" visvecākajos latviešu rakstos // *Valodas aktualitātes* - 1991. R., 1992. 56.-66. lpp.
- ⁷ Augstkalns A. *Veclatviešu rakstu apskats* // *RLB ZK RK. XX*. 1930. 102. lpp.

Avoti

- EE – Euangelia und Episteln, aus dem deuschen in vndeutsche Sprache gebracht, so durchs gantze Jar, auff alle Sontage vnd fürnemsten Feste, in den Kirchen des Fürstenthumbs Churlandt vnd Semigallien in Lieffland vor die vndeutschen gelesen werden. Mit der Historien des Leidens, vnd Aufferstehung vnsers HERRn Jesu Christi, aus den vier Euangelisten. Gedruckt zu Königsperg in Preussen, bey Georgen Osterbergern. 1587.
- EE II – Evangelia und Episteln, aus dem Teutschen in die Lieffländische Pawrsprache gebracht. Mit der Historien des Leidens vnd Aufferstehung vnsers HERRn JESu Chirsti (!) aus den vier Euangelisten. Gedruckt in der Königl. Seestadt in Liefflandt, bey Nicolaus Mollin, 1615.
- Ps – Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen Gottes zu Riga, vnd anderen örtern Liefflandes mehr, in Lieffländischer Pawrsprache gesungen werden. Gedruckt zu Riga in Liefflandt bey Nicolaus Mollin, 1615.
- Schr – Erneurter Schragen des Rigaschen Leinweberamts. 1625 Febr. 18. Citēts pēc: Arbusow, L. (1922), "Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert (1532 ff. 1625)", *Acta Universitatis Latviensis* 2, 19-57.
- UP – Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland und Semigallien in Lieflande gesungen werden. Königsperg bey George Osterbergern, 1587. Citēts pēc izdevuma: Undeutsche Psalmen. Herausgegeben von A. Bezenberger und A. Bielenstein. Mitau, Hamburg, 1886.

Jānis Kušķis

FONĒTIKAS ĪPATNĪBAS XVI GADSIMTA RAKSTOS

XVI gadsimta rakstu pētnieki par fonētikas īpatnībām tajos parasti izvairās runāt, aizrādot, ka nekonsekventās rakstības un dažādu kļūdu dēļ par fonētiku šajos rakstos esot grūti runāt, neriskējot kļūdities.

Nopietnākais mēģinājums risināt dažas XVI gadsimta rakstu fonētikas īpatnības pieder K. Milenbaham (KM) un J. Endzelinam (JE). K. Milenbahs tur saskatījis lībiskas īpatnības, kuras visas savukārt J. Endzelins uzskata par iespējamām arī vidus dialekta XVI gadsimta fonētikā. Par vidus dialektā iespējamu J. Endzelins uzskata arī *ou* (no *au*), *-eis* (no *-ais*) īpašības vārdu galotnēs; citas īpatnības viņš skaidro ar rakstu autoru vājo latviešu valodas prasmi.

Pēc K. Milenbaha nav vērā ņemamu mēģinājumu saskatīt XVI gadsimta rakstos kādas lībiskā dialekta fonētikas īpatnības.

A. Augstkalns izvairās no fonētikas sīkāka apskata, vienīgi norāda, ka 1) dažreiz galazilbes īsais patskanis zaudēts, 2) sastopams reizēm lieks burts e vārda beigās (A. Augstkalns runā par lieku burtu, nepieļaujot iespēju, ka ar šo e varētu būtu apzīmēta kāda senāka, mūsdienu valodā zaudēta skaņa resp. sens īss galotnes patskanis), 3) *ou* rakstīts *au* vietā, 4) (vārda saknē) sastopams *u* mūsdienu *i* vietā, 5) mūsdienu *šk* vietā ir *sk* (AAK 102). To pašu atkārtu, citējot A. Augstkalnu, arī A. Ozols (AO 76) un neko vairāk savā plašajā veclatviešu rakstu valodas pētījumā par XVI gadsimta rakstu fonētiku nesaka.

Minēto piecu īpatnību konstatējums ir visai zīmīgs, jo dažas no tām patiešām stipri atgādina mūsdienu lībisko dialektu, tāpēc ir lietderīgi XVI gadsimta rakstos tās aplūkot sīkāk.

Vairums mūsdienu galazilbju īso patskaņu sastopami arī XVI gadsimta rakstos; protams, parasti tie apzīmēti pēc šajos rakstos lietotās viduslejasvācu ortogrāfijas ar burtu *e*. Tādā kārtā te redzamas mums labi pazīstamas vidus dialekta formas. Bet visai daudzos gadījumos galazilbes īsā patskaņa nav.

Daudzos gadījumos nav galazilbes patskaņa nomenos. Vesela virkne lietvārdu ar izskaņu *-šana*, kuri biežāk sastopami, ir bez beigu patskaņa, bet piedēklī šajos gadījumos visnotaļ rakstīts burts *e*, kas citādi piedēkļos nav parasts: *pammacischen*¹ vsk. nom. CC, *pammeschen* vsk. nom. un vsk. ak. E, *czivoschen* vsk. ak. E, *ehschen* vsk. ak. E., *sczerschen* vsk. ak. 'dzeršanu' E, *joutaschen* vsk. ak. un vsk. nom. E, *czivoschen* vsk. ak. 'dzīvošanu' E, *szadereschen* vsk. nom. VPS un daudz citu šādu gadījumu.

Galazilbes patskaņa nereti nav arī citu lietvārdu formās: *gramatting* vsk. ak. 'grāmatīņu' CC, *milīb* vsk. nom. CC, *schweden* vsk. ak. 'svētdienu' CC, *tirum* vsk. ak. CC, *kalpon* vsk. ak. CC, *debbes* vsk. ak. E, *assen* vsk. ak. E,

dwhesel vsk. ak. E, *esel* vsk. ak. EvE utt. Piemēri citās nominālās formās: *tickkusch* dsk. nom. 'tikuši' CC, *lab* vsk. ak. CC; pronomēnos: *man* vsk. ak. 'mani' E, GR, *man* vsk. ak. 'manu' E, *thoew* vsk. ak. 'tevi' E u. c.; adverbā *lab* E. Bieži galotnes nav verbu formās. Piemēri tag. vsk. 1. pers.: *luudtcz* 'lūdzu', *titzc*, *szuudtz*, *pawhel* (no *pavēlu*) 'novēlu', *grib* (visi piemēri no E), *szack* 'saku' EvE, GR; tag. vsk. 2. pers.: *es* 'esi' G, SGRk, SGRs, JH (visos sešos izdevumos), E, HM, *grib* E, *titzc* E, *szin* E, *szack* E, *pallydycz* E, tag. vsk. 3. pers.: *szack* E, *dar* E; pag. vsk. 3. pers.: *szatcy* E, EvE, GR, *kayszy* 'kaisija' EvE, *sweety* E; nāk. vsk. 2. pers.: *dhos* E.

Arī vidus dialektā galazilbes īsos patskaņus izrunā pārisi. Uz to daudzkārt aizrādīts valodnieku darbos. Šī parādība ir pamatā J. Endzelina atzinumam it visus gadījumus ar neapzīmētu galazilbes patskāni XVI gadsimta rakstos uzskatīt par vidus dialekta piederumu (JE).

Tomēr rakstījumu bez galotnes patskaņa XVI gadsimta tekstos ir ļoti daudz. Protams, vēl vairāk ir rakstījumu, kur galotnes īsais patskānis apzīmēts ar burtu *e*; un ir nedaudzi gadījumi, kad rakstīts pareizais galotnes īsā patskaņa burts. Gribot negribot daudzie rakstījumi bez galotnes patskaņa stipri atgādina lībisko dialektu. Jāņem vērā, ka XVI gadsimtā lībiskā dialekta īpatnības nebija tā nostiprinājušās kā mūsdienās; XVI gadsimtu vēl ir iespējams uzskatīt par lībiskā dialekta izveides sākuma posma turpinājumu, kad joprojām arī Rīgā bija dzirdama lībiešu valoda, kas eksistēja blakus latviešu valodai. Un tāpēc ir pieļaujams fakts, ka Rīgas latviešu valodā vienlaikus bija sastopami gan vidus, gan jaunā lībiskā dialekta elementi. Daudzie XVI gadsimta rakstījumi bez galazilbes īsā patskaņa apzīmējuma var noderēt šī fakta apstiprinājumam. Par tīri fonētiskiem iespējams uzskatīt visus bezgalotnes rakstījumus nomenos, pronomēnos, adverbos, divdabjos, kā arī iepriekš minētos verbu pagātnes formu rakstījumus; par fonētisku, iespējams, lībiskam dialektam raksturīgu parādību uzskatāmi daži verbu tagadnes formu bezgalotnes rakstījumi, tādi kā iepriekš piemēri *es* 'esi', *szack* 'saki', *pallydycz* 'palīdzī', *dar* 'dara' un citi. Bet tādus piemērus kā *luudtcz* 'lūdzu', *grib* 'gribi', *titzc* 'tici', *szuudtz* 'sūdzu', *dhos* 'dosi' un citus iespējams interpretēt divējādi: gan kā lībiskajam dialektam raksturīgus fonētiskus atbilstošo formu īsinājumus, gan arī kā morfoloģisku 3. personas formas lietojumu 1. un 2. personas vietā. Tekstos atbilstoši saturam ir tikai vienskaitļa formas. Iespējams arī pieņēmums (atzīstot, ka te darīšana ar fonētisku īsinājumu), ka sākotnējais fonētiskais īsinājums XVI rakstos atspoguļo 3. personas vispārīnājuma sākumu, kas mūsdienās ir viena no galvenajām lībiskā dialekta pazīmēm. Par 3. personas vispārīnājuma sākumu jārunā tāpēc, ka tekstos sastopams arī ne mazums gadījumu ar vidus dialektam parastām nesaišinātām personu galotnēm, kā arī diezgan daudz gadījumu ar saglabātu senu galotnes īso patskāni, kas mūsdienu vidus dialektā zudis un ko A. Augstkalns sauc par lieku *e*. Vērtējot minētās triju veidu formas (atmests galotnes patskānis,

galotnes patskanis tāds pats kā mūsdienu vidus dialektā, saglabāts sens Iss galotnes patskanis), jāņem vērā vēl kāds apstāklis. Visi XVI gadsimta teksti ir k a n o n i s k i baznīcas teksti. To sākuma paraugs var būt meklējams arī XV gadsimtā un varbūt vēl senāk. Bet šo kanonisko tekstu brīva grozīšana droši vien nebija iespējama; kas tur rakstīts, tas arī tika lasīts priekšā. Katrā ziņā tas attiecināms uz vācu tautības sludinātājiem, kas latviešu valodu zināja vāji. Tāpēc nav izslēgts, ka minētās formas var būt arī dažāda vecuma, vismaz ar kādu 100 gadu starpību, bet šādā laika posmā valodā varēja daudz kas mainīties. Nav šaubu, ka vairumam XVI gadsimta tekstu ir kopējs senāks paraugs. Tas ir viens no to lielās vienādības pamatojumiem. Bet tikpat iespējams ir arī tas, ka šādas trejādas galotnes varēja kādu laiku vienlaikus eksistēt Rīgas XVI gadsimta valodā. Un XVI gadsimta tekstu autori nebija spiesti ievērot kādas vienotas valodas normas, jo to nebija; kas tika dzirdēts, to uzrakstīja un tas kļuva par kanonu, kamēr XVII gadsimtā vietā stājās citi paraugi, ko pirmais izveidoja G. Mancelis. Kā vienā gadījumā, tā arī otrā galotņu atmetumu XVI gadsimta tekstos iespējams interpretēt gan kā vidus dialekta parādību, kā to dara J. Endzelīns (JE), gan arī kā iespējamu libiskā dialekta parādību.

Kanons baznīcas tekstos var būt palīdzējis saglabāt arī senas īso vokāju skaņas galotnēs; bet nav izslēgta iespēja, ka XVI gadsimta Rīgas valodā tās bija dzirdamas. Piemēri: *tewesz* 'tēvs' G, *thewes* 'tēvs' SGRk, SGRs, *taebes* 'tēvs' SMv, SMI, *tebes* 'tēvs' SMi, *tubes* 'tēvs' SMfr. VGL, AT, HM, *delbeszisne* 'debesis' SGRk, *delbesime* 'debesis' SGRs (abās pēdējās formās rokraksta burti *lb* apzīmē b-skaņu, pēdējā formā *me*, liekas, ir kļūda, jābūt *sne*; šādus senus lokatīvus min J. Endzelīns Lvgr 460, par piemēriem no SGR norādot nevis iepriekš minētos piemērus, bet gan *lawnā padomā* SGRk, kur *ā* apzīmē *an*; SGRs ir *lawnan padoman*, liekas, ka minētajās formās *delbeszisne* var būt saskatāma tāda sena postpozīcija, kas pieminēta Lvgr 460; bet turpat 461, aplūkojot *i-celmu* lokatīvu, J. Endzelīns šīs formas nemin), *pammate* 'pamet!, piedod!' SM (visos izdevumos), VGL, AT, HM, *neewedde* 'neieved!' SMI, SMfr, SMi, AT, *ne euuedde* HM, *ne wedde* 'neved!' SMv, VGL; 1585.–1587. gada tekstos, kas ir jaunāki par iepriekšējiem (arī HM ir senāka teksta jauns izdevums), šādas formas nav vairs sastopamas. Varbūt tas var liecināt, ka ap XV – XVI gadsimtu noticis šādu (vaļēju) galazilbju patskaņu zudums, kamēr slēgtajās galazilbēs seni īsi patskaņi dažkārt saglabājušies, kam par piemēru bez jau minētās vārda *tēvs* formas var minēt vēl *thowes wardes* 'tavs vārds' un *tolpes prutres* 'tavs prāts', SGRk, SGRs ar nepareizu rakstījumu. Piemērus ar slēgtā zilbē saglabātu senu īsu patskani G. Manceļa rakstos (XVII gadsimts!) norāda A. Ozols AO 181. Tā kā formas ar saglabātu senu galazilbes īso patskani nenoder jautājuma izšķiršanai par XVI gadsimta rakstu piederību kādam dialektam, vairāk tās te netiek aplūkotas.

Saknes resp. uzsvērtajās zilbēs XVI gadsimta tekstos vairumā redzams tas pats vokālisms, kas vidus dialektā. Spilgtākās atšķirības ir *u*-skaņa *i*-skaņas vietā, bet jo sevišķi gandrīz konsekventais divskaņa *ou* lietojums *au* vietā, kas sastopams, piemēram, arī vietniekvārda *tavs* rakstījumos visos XVI gadsimta tekstos ne vien vsk. nominatīvā, bet arī citos locījumos, kur *v*-skaņa nav tautosillabiska. Tas pats 1585.–1587. gada tekstos vērojams arī vietniekvārdā *savs* (agrākajos tekstos šis vārds satura dēļ nav sastopams). Piemēri rakstījumam ar *ou*: *towsz G*, *thowes* un *tolpes* SGRk, SGRs, kur visos gadījumos nozīme 'tavs', *tovvs* HM, *tholbe* siev. dz. vsk. nom. 'tava', *paerlouse* pag. 3. pers. 'pārlauza', *szouwims* 'saviem', *drougczibe* 'draudzība', *klousyt* 'klausīt', *neckounix* 'nekaunīgs' – visi minētie pēdējie piemēri no E. Līdzīgi rakstījumi lielā daudzumā ir arī CC, EvE, GR un VPS. Ir arī citādi divskaņa *au* pārveidojumi, piemēram, *lojñe* SGRk, *loyne* SGRs – abos gadījumos vsk. ģen. 'launa', *passuole* vsk. ak. 'pasauli' E – ar kļūdu rakstījumā?, sastopams arī rakstījums (E) *jumprouwes* vsk. ģen. 'jumpravas', kā arī citi nomeni ar heterosillabiskas *v*-skaņas iekļāvumu divskani.

J. Endzelīns šo divskani *ou* XVI gadsimta tekstos, ko K. Mīlenbahs uzskatījis par lībisku (KM), pieļauj arī vidus dialektā XVI gadsimtā, jo pāreja no *au* uz *ou* viegli iespējama (JE). Lai gan pāreja no *au* uz *ou* būtu viegli iespējama, tomēr neskaidrību dēļ pagaidām iespējams pieņemt, ka *ou* arī XVI gadsimtā nav bijis raksturīgs vidus dialektam, ka tas XVI gadsimtā tāpat kā mūsdienās ir tipisks lībiskā dialekta piederums.

Un par tā eksistenci XVI gadsimta Rīgas valodā un līdz ar to XVI gadsimta rakstos nebūtu sevišķu šaubu, ņemot vērā Rīgas iedzīvotāju kontingenta izveidi.

Īpašu uzmanību piesaista daži saknes vokālisma rakstījumi senākajos XVI gadsimta tekstos; tie ir *duth* imper. vsk. 2. pers. 'dod!' SMl, SMfr, SMi, VGL, AT, HM, *dueth* imper. vsk. 2. pers. 'dod!', SMv, kā arī prievārda *no* rakstījums *nu* JH (visos sešos izdevumos). JH visos izdevumos ir *wursan semmes*, bet SGRk ir *semmes worsünij* un SGRs – *semmes worsünj* (kur *ÿ* laikam ir *ij*), tātad ar burtu *o* saknē; *u*-skaņas apzīmējums ar burtu *o* XVI gadsimta rakstos ir visai parasta parādība, sevišķi galotnēs; liekas, ka iepriekšējos piemēros arī burtu *o* (tikai saknē) apzīmēta *u*-skaņa. Un vispār vārdu ar *u*-skaņu saknē mūsdienu *i*-skaņas vietā ir ne mazums.

Citādi ir ar rakstījumiem *duth*, *dueth*, *nu* 'no', kur burts *u*, kas var apzīmēt *isu* vai *garu u*-skaņu, sastopams divskaņa *uo* vietā, kurš XVI gadsimta rakstos parasti apzīmēts ar *o* vai *oh*. Vērtējot šo rakstījumu, jāņem vērā, ka tie paši vārdi SGRk un SGR rakstīti ar burtu *o*: *dodi* (ar *i* beigās!) un *no*. Savukārt arī JH visos izdevumos, kur ir aplūkojamie *u* minētajos vārdos, ir citā gadījumā divskanis *uo* apzīmēts ar parasto *o*: *schodeen* (ie apzīmēts ar *ee*, izņemot VGL, kur ir *schoden*). Un arī CC, E u. c. vēlākajos izdevumos burts *u*

divskaņa *uo* apzīmēšanai minētajos vārdos nav vairs sastopams. Mūsdienu izloksnēs ap Rīgu (liekas arī veco rīdzinieku izrunā) un Kurzemē vārdus *duōt, iēt un ņēmt* vai *jemt* runā ar stieptu intonāciju atšķirā no vidzemniekiem, kam te ir lauza intonācija. Bez tam mūsdienu tāmnieku izloksnēs ir gadījumi, kad stiepti intonētā divskanī tiek stipri pagarināts divskaņa pirmais komponents, bet otrs var pavisam zust (Lvgr 137, MR 166), tas pats var būt arī ar laužto intonāciju. Mūsdienu tāmnieku izloksnēs šī parādība konstatēta gan tikai vārdos ar divskaņiem *ai, au, ei*, bet nav neiespējams, ka XVI gadsimtā tas varēja notikt arī ar divskani *uo*. Turklāt stiepti intonētā divskanī *uo* (arī *ie*) allaž vairāk stiepts ir pirmais komponents, nevis otrs kā citos divskaņos. Bez tam JH tekstā aiz *duth* vai *dueth* tūlīt seko vārds *mums* ar *u*-skaņu saknē, un šāds fakts varēja vēl vairāk veicināt divskaņa *uo* pirmā komponenta izrunas pastiprinājumu un otra komponenta zudumu. Tāpēc, šķiet, rakstījumi *duth* un *dueth* XVI gadsimta tekstos (JH) var liecināt par kādu lībiskā dialekta iezīmi.

Prievārdi latviešu valodā parasti ir proklitiski, bez uzsvara, un divskaņi tajos mūsdienu lībiskajā dialektā var būt reducēti, sastopama mūsdienu lībiskajās izloksnēs arī forma *nu* 'no' (MR 252). Liekas, tas pats vērojams arī XVI gadsimta rakstījumā *nu*, turklāt konteksts ir *nu wusse loune* (SMv – *nu wüsse loune*) ar *u*-skaņu nākošajā vārdā, kas vēl vairāk varēja veicināt *uo* pārveidojumu par *ū* vai *u*. Tādā kārtā arī šis XVI gadsimta rakstījums var liecināt par lībiskā dialekta iezīmi.

Bet SGRk, SGRs, kas ir vecāki par JH, un CC, E, kas ir jaunāki par JH, vairs nav rakstījumu *duth* un *nu*. Tas liecina par vidus dialekta pārsvaru.

SMv ir dsk. dat. forma *mūms* (pārējos JH izdevumos šī pati forma *mums*), kas var atgādināt lībiskā dialekta palatālo pārskaņu.

Neuzsvērtajās zilbēs dažkārt sastopami vokālisma pārveidojumi, kas atgādina lībisko dialektu, ja vien rakstījums nav ar kļūdām. Te var minēt izskaņas *-šana* rakstījumu ar burtu *e* piedēkli, kas parasti piedēkļos nav parasts (piemērus skat. 85. lpp.). Sastopama vsk. nom un vsk. ak. forma *kalpune* E, kur rakstījums ar burtu *u* līdzīgs analogiskam rakstījumam vārda saknē *duth*. Ir arī rakstījums *patrims* dsk. dat. 'pātarim', kur otrā zilbē nav burta *a* resp. vārds rakstījumā ir divzilbīgs. Ir dīvdabja forma *pawheleische* dsk. nom. 'pavēlējuši', kur nav piedēklī *u*-skaņas. Pēdējie piemēri no E, kur ir arī citi līdzīgi gadījumi. Daži šāda tipa rakstījumu gadījumi ir arī CC, EvE, GR un VPS. Tomēr XVI gadsimta rakstos ļoti lielā pārsvarā rakstījumos piedēkļu resp. neuzsvērtu zilbju vokālisms vairāk līdzinās vidus dialekta formām.

Konsonantisms XVI rakstos ļoti līdzīgs vidus dialektam. Par lībiskā dialekta pazīmi konsonantismā J. Endzelīns pieļauj balsīga un nebalsīga troksneņa maiņu vārda sākumā (Lvgr 254). Ja vien nav viduslejasvācu valodas ietekme rakstu autoru dēļ, XVI gadsimta rakstos

patiešām nereti konstatējams vārda sākumā nebalsīgs troksnenis balsīgā vietā kā lībiešu valodā. Piemēri: *pett* 'bet' JH (visos izdevumos), HM, *pyskopam* vsk. dat. 'bīskapam' E; liekas, var te minēt arī gadījumus ar *c*-skaņu vārda sākumā *dz*-skaņas vietā²; *czivoys* 'dzīvojis', *czivooth* 'dzīvot', *czivo* tag. vsk. 2. pers. 'dzīvo', *czivoschen* vsk. ak. 'dzīvošanu', *cziwibas* vsk. ģen. 'dzīvības' – visi piemēri no E, *czedas* nāk. 3. pers. 'dziedās' GR, *czede* = **dzieda?* tag. 3. pers. 'dzied' VPS, *czirdeth* 'dzirdēt', *czille* vsk. ak. 'dziļu' E; un tāpat, liekas, var minēt gadījumus ar *s*-skaņu vārda sākumā ar *z*-skaņas vietā³; *szinnath* imper. dsk. 2. pers. 'ziniet!', *szewems* dsk. dat. 'zivīm' E.

Secinājumi.

XVI gadsimta latviešu rakstu pieminekļos galvenokārt vērojamas mūsdienu vidus dialektam raksturīgas skaņas un to lietojums.

Tomēr ir gadījumi, kad var runāt arī par lībiskā dialekta pēdām. Tie ir šādi: 1) galazilbju īso patskaņu zudums (blakus arī formas ar saglabātu īso patskani, reizēm arī tādu, kas mūsdienās zudis); 2) divskanis *ou* divskaņa *au* vietā; 3) dažkārt sastopams reducēts vokālisms piedēķļos resp. neuzsvērtā zilbē; 4) dažkārt sastopam nebalsīgo troksneni vārda sākumā balsīgā vietā.

XVI gadsimta tekstos nav vērojamas mūsdienu augšzemnieku dialekta skaņas.

1974.–1996.

Piezīmes

¹ XVI gadsimta rakstu piemēri kursivēti (tāpat kā citi valodas piemēri, kas atspoguļo mūsdienu skaņas.) XVI gadsimta rakstu piemēros vārdi vienmēr rakstīti ar mazo sākuma burtu; burts *e*, kas oriģinālā ir *v i r s ū* citam burtam, te rakstīts *a i z* burta; garais *s* burts aizstāts ar parasto *s* burtu; ligatūras rakstītas ar *sz* un *tz*.

² Šiem gadījumiem nepieciešama piezīme XVI gadsimta rakstības dēļ. Afrikātu rakstībā ne visur ir noteiktība. Tomēr lielajā vairumā *c*-skaņa ir apzīmēta ar burtiem *cz*, piemēram, *czour* 'caur', *czenige* 'cienīgi', *czerribe* 'cerība', *czerreet* 'cerēt' u. c., bet *dz*-skaņa rakstījumos apzīmēta ar *scz*, piemēram, *sczert* 'dzert', *sczerschen* vsk. ak. 'dzeršanu' (rakstījums *szeryo* 'dzeru' laikam ir iespiedumklūda, vajag *szeryo*). Visi piemēri šeit no E.

³ Arī te nepieciešama piezīme rakstības dēļ. Vārda sākumā gadījumu vairumā XVI gadsimta tekstos ir *s*-skaņa apzīmēta ar burtiem *sz*, piemēram: *szirde* vsk. ak. 'sirdī', *szewes* dsk. vok. 'sievas!', bet *z*-skaņa apzīmēta ar burtu *s*: *semme* vsk. ak. 'zemi', *sem moyates* imper. dsk. 2. pers. 'zemojieties!'. Visi piemēri no E.

Saisinājumi

- AAK - Alvils Augstkalns. Veclatviešu rakstu apskats. 1930 Rkr XX 92-137.
- AO - Arturs Ozols. Veclatviešu rakstu valoda. Rīgā 1965.
- AT - Andrē Tevē. Kosmogrāfija. I sējums. Parīzē 1575. Latviešu teksts (JH) 882. lpp.
- CC - Catechismus Catholicorum. Iscige pammacischen.. Viļņā 1585.
- E - Enchiridion.. Kēnigsbergā 1586.
- EvE - Ēvangelia vnd Episteln.. Kēnigsbergā 1587.
- G - Nikolaja Gisberta tēvreize. Ap 1507-1540: (Ierakstīta katoļu Agendas Upsalas universitātes bibliotēkas eksmeplārā, kas izdots Leipcigā 1507.
- GR - Gotharda Reimersa tulkotā Pasija (Passio..). Kēnigsbergā 1587.
- HM - Hieronima Megisera tēvreizes 1593. gada izdevums (pēc St. Kučinska publicējuma "Gaisma", 1969. gada 4.(8.) numurā, 34. lpp.).
- JE - Jānis Endzelīns. Mūsu rakstu valodas pasākumi. "Apskats", 16. nr., 1903. g. 23. apr., 252.-255. lpp. (Arī - Jānis Endzelīns. Darbu izlase. Rīgā, 1971, 273.-280. lpp.
- JH - Johana Hāzentētera tēvreize. (Vairāki izdevumi 1550-1575)
- KM - Kārlis Milēnbahs. Kura no latviešu izloksnēm ir visvecākā rakstu valodas izloksne. "Baltijas Vēstnesis", 273. nr., 1902. g. 4. (17.) dec.
- Lvgr - Jānis Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. 1951.
- MR - Marta Rudzīte. Latviešu dialektoloģija. 1964.
- RKr - Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums.
- SGRk - Simona Grūnava tēvreizes Karaļauču noraksts. Ap XVII gadsimta sākumu.
- SGRs - Simona Grūnava tēvreizes Saksijas noraksts. XVII gadsimts.
- SMfr - Sebastiana Minstera Kosmogrāfijas franču izdevums. 1552. Latviešu teksts (JH) 888.-889. lpp.
- SMi - Sebastiana Minstera Kosmogrāfijas itāliešu izdevums. 1575. Latviešu teksts (JH) 848. lpp.
- SMI - Sebastiana Minstera Kosmogrāfijas latīņu izdevums. 1550. Latviešu teksts (JH) 789. lpp.

- SMv** - Sebastiana Minstera Kosmogrāfijas vācu izdevums.
1550. Latviešu teksts (JH) 932. lpp.
- VGL** - Wolfgang Lācijs. Par dažu tautu klejošanām. Bāzelē
1557. Latviešu teksts (JH) 787.–788. lpp.
- VPS** - Vndeutsche Psalmen.. Kēnigsbergā 1587.

Literatūras apskats

Albertas Rosinas. Baltu kalbu jvardžiai: morfologijos raida. (Alberts Rosins. Baltu valodu vietniekvārdi: morfoloģijas attīstība). Vilnius 1995. 200 lpp.

Alberts Rosins, pazīstams leišu valodnieks, ir ievērojamākais baltu valodu vietniekvārdu pētnieks jau apmēram trīsdesmit gadus. Latvijas Universitātes Zinātnisko rakstu LX sējumā (1967) "Latviešu valodas apcerējumi" publicēts viens no pirmajiem A. Rosina pētījumiem par vietniekvārdiem – Morfoloģiskā lietuviešu un latviešu valodas vietniekvārdu saīsināšanās. Šai laikā A. Rosins mācījās toreizējā Latviešu valodas katedrā aspirantūrā prof. A. Ozola vadībā.

Pēc tam par vietniekvārdiem autors publicējis vairākus rakstus un grāmatas. 1984. gadā viņš publicēja grāmatu par leišu vietniekvārdu semantisko struktūru. 1988. gadā nāca klajā viņa monogrāfija "Baltu kalbu jvardžiai", bet pērn iznākusi aplūkojamā grāmata, kas ir 1988. gada monogrāfijas otra daļa.

Vietniekvārdi pēc vārdu skaita ir maza vārdu šķira, tomēr visai sarežģīta. Arī šās vārdšķiras evolūcija baltu valodās kopš indoeiropiešu pirmvalodas laika ir komplicēta un ne viscaur noskaidrota. A. Rosins virza uz priekšu šās vārdšķiras un tās attīstības izpratni, apkopodams līdzšinējos leišu, latviešu un citu tautu valodnieku atzinumus un pats izvirzīdams vairākas jaunas atziņas un hipotēzes.

Arī aplūkojamā grāmata par baltu vietniekvārdu morfoloģijas attīstību ir valodniecībā visai speciāls pētījums, kas var interesēt vēsturiskās gramatikas lietpratējus un filoloģijas studentus, kas nodarbojas ar vietniekvārdu vēsturi.

Grāmatā ir divas galvenās daļas: vienā autors aplūko vietniekvārdu paradigmu rekonstrukciju baltu valodās, otrā – paradigmu un locījumu formu attīstību. Atsevišķi analizēti vietniekvārdi, kam nav dzimtes kategorijas un vietniekvārdi ar dzimtes kategoriju.

Aplūkojot vietniekvārdu paradigmu un locījumu formu attīstību, A. Rosins sīkāk pievēršas virknei jautājumu – fonoloģijas maiņu ietekmei, sistēmiskam vietniekvārdu formu īsinājumam, analogijas ietekmei un citiem jautājumiem, ikvienu iztūzājot sīkāk.

A. Rosins parāda, kā veidojusies tagadējā vietniekvārdu sistēma ar tādiem pašiem sešiem locījumiem kā lietvārdiem un īpašības vārdiem kopš indoeiropiešu pirmvalodas laika. Viņš pieskaras arī bijušo locījumu inesīva, adesīva, ilatīva un alatīva liktenim, parāda vidējās dzimtes un divskaitļa zudumu.

Grāmatā plaši izmantoti leišu, latviešu un senprūšu valodas materiāli gan senajos rakstos, gan izlokšņu formās, gan leišu un latviešu literārajā valodā.

Paradigmu rekonstrukcijā autors pārsvarā izmantojis leišu formas. Bet paradigmu un locījumu formu attīstības apskatā visai plaši izmantoti arī latviešu valodas piemēri.

Iztirzāts arī supletīvisma jautājums vietniekvārdu formās, analizēta piederības vietniekvārdu dažādo formu izveide, postpozīciju izmantošana lokatīvā, nominālo celmu ietekmes. Liela uzmanība pievērsta dažādu analogiju ietekmei vietniekvārdu attīstībā.

No baltu valodām par visvairāk arhaisko A. Rosins atzīst leišu vietniekvārdu sistēmu.

Šai grāmatā autors izmantojis dažādus atzinumus, citākus un citus materiālus vairāk nekā no 200 darbiem, ko rakstījuši dažādi valodnieki.

Visai specifiskie vietniekvārdu attīstības jautājumi, daudzie fakti un autora sniegtā interpretācija var izraisīt interesi ikvienā baltu valodu un to vēstures pētītājā.

Jānis Kušķis

Trevors Fennells. *Lingua Lettica. Raksti latviešu lingvistikā.*

No angļu valodas tulkojuši Baiba Metuzāle-Kangere un Pēteris Vanags.
Latvian Tertiary Committee. Melburnā 1995. 148 lpp.

Šai rakstu krājumā iespiesti pazīstamā Austrālijas valodnieka Trevora Fennella raksti par latviešu valodu, kas publicēti dažādos ārzemju izdevumos 1967. gadā un no 1970. līdz 1985. gadam. Autors pats ir vēlējis izdot šādu krājumu, lai viņa publikācijas būtu vieglāk pieejamas gan speciālistiem un filoloģijas studentiem, gan plašākam lasītāju lokam, kuri interesējas par latviešu valodu.

Krājumā ir divas rakstu grupas. Pirmie septiņi raksti (7.–61. lpp.) ir par modernās latviešu valodas jautājumiem. Pārējie desmit raksti (62.–147. lpp.) ir par senākajām latviešu valodas gramatikām.

Rakstu autors ir šai krājumā redzams galvenokārt kā strukturālās valodniecības pārstāvis, bet viņa domas palaiķam visai labi iederas arī salīdzināmi vēsturiskajā pētīšanas sistēmā. Pārsvarā ir aplūkotas latviešu filoloģiem zināmas parādības un publikācijas, bet autoram visos jautājumos ir sava pieeja, balstoties uz ārzemju valodniecības pētīšanas metodoloģiju un attieksmi pret valodas parādībām, tā ka lasīt krājumu var ar interesi. Daudzos gadījumos autors ir pamanījis tādas parādības, kas līdz šim pētniekiem ir palikušas ārpus uzmanības.

T. Fennells aplūko šaurā un platā *e, ē* lietošanas gadījumus sinhronā aspektā, pieskaras izskaņām *-nieks* un *-inieks*, noteiktajām īpašības vārdu galotnēm, atgriezenisko lietvārdu un darbības vārdu formām, pieskaras teikuma izpratnei, ja lietota vajadzības izteiksme, aplūko piederības konstrukciju sintaksi, uzskata, ka pēc funkcionālās pieejas instrumentāla

eksistence esot apšaubāma. Īpaši daudz autors pievērsies I konjugācijas darbības vārdu klasifikācijai. Kopš klasiskajiem J. Endzelīna darbiem un skolu gramatikām, kas rakstītas pēc J. Endzelīna uzskatiem, padomju laika skolu gramatikās pirmās konjugācijas klasifikācijā bijusi visai dažāda izpratne, un dažādu autoru darbos vieni un tie paši darbības vārdi minēti dažādās grupās. T. Fennells dod savu klaisfikāciju ar 22 patskaņu miju variantiem, 30 līdzskaņu miju variantiem un daļa I konjugācijas vārdus 48 konjugācijas tipos.

Pieļaudams mikstā r eksistenci, T. Fennells par vienu no šiem tipiemi uzskata arī tādu, kur ir mija $r - \check{r}$.

Veco gramatiku apskatos T. Fennells rāda, kā pamazām dažādi autori (sākot ar G. Manceli un J. G. Rehehūzenu, beidzot ar A. Bilensteinu) ir pamanījuši dažādas latviešu valodas vārdšķiru gramatiskās kategorijas – lietvārdu locījumus, laiku formas, skaņu mijas, konjugācijas, atgriezeniskās formas, arī citu valodu ietekmes. Lasot rakstus citu pēc cita, rodas vairāk vai mazāk labs priekšstats par latviešu valodas gramatikas izpratnes attīstību vairāku gadsimtu laikā. T. Fennells īpaši cenšas pievērst uzmanību tādiem gadījumiem, kas līdzšinējos pētījumos izcelti mazāk vai palikuši pavisam nenovērtēti.

Pedējā ziņā visai interesanti ir divi raksti par G. Dreseļa gramatiku, kas izdota 1685. gadā un kas līdz šim vērtēta visai negatīvi vai arī apgalvots, ka tajā neesot nekā jauna. T. Fennells ir pamanījis vairākus faktus, ko G. Dreselis savā gramatikā aplūko pirmais, piemēram, paralēlas formas *šim* un *šam*, nelokāmu piederības vietniekvārda formu *mūsu*, tādu vārdu kā *soģis* paradigmu – bez līdzskaņu mijas, dažas darbības vārdu formas. T. Fennells noraida uzskatu, ka G. Dreseļa gramatika būtu tikai K. Firekera vai kādas citas gramatikas nepilnīga kopija.

Tulkotāji B. Metuzāle-Kangere un P. Vanags veikuši atzīstamu darbu, pārvarot arī dažādas grūtības terminoloģijā, un autors, kas pats labi prot latviešu valodu, ar tulkojumu ir apmierināts. Var minēt tikai atsevišķus gadījumus, kas nav vēlami, piemēram, vārdu *pielietot*, konstrukciju *saskaņā ar kuru* palīgteikuma sākumā. Ir gadījumi ar konsekvences trūkumu pareizrakstībā, kas ir it kā vidū starp pašreiz Latvijā lietoto padomju gados iedibināto rakstību un ārzemju latviešu rakstos sastopamo J. Endzelīna rakstību.

Šis rakstu krājums ir vērtējams kā viena autora ilgākā laikā radušos nelielu rakstu apkopojums. Būtu vēlams, ka arī citi valodnieki rūpētos par savu periodikā un rakstu krājumos ievietoto rakstu apvienošanu krājumos, lai raksti būtu ērtāk pieejami interesentiem. Turklāt autoru dzīves laikā iespējams rakstos arī vajadzības gadījumā ko precizēt, kā atsevišķos gadījumos ir arī šai krājumā.

Jānis Kušķis

Eckert Rainer, Bukevičiūtē Elvira-Julia, Hinze Friedhelm. Die baltischen Sprachen. Eine Einführung. Langenscheidt. Verlag Enzyklopädie. Leipzig [u.a.], 1994. 416 S.

Vācijas baltistu aktīva darbība pēdējos gados ir devusi ne tikai jaunus baltistikā izglītotus filologus, daudzus rakstus periodikā, bet nu arī plašu grāmatu, kas sniedz visas pamatzināšanas par baltu valodām un to vēsturi. Iespēja izdot šādu grāmatu, turklāt tik solidā izdevniecībā neapšaubāmi ir jāsaista ar pēdējo gadu politiskajām pārmaiņām, kas ir atkal pastiprinājušas interesi par Baltijas valstīm ne tikai ekonomiskā, bet arī kulturālā ziņā. Triju autoru kopdarbs tad arī sniedz visiem interesentiem plašu pārskatu par baltu valodām. Grāmata domāta tiem, kas iegūst pirmo informāciju, taču noteikti izmantojama kā uzziņas materiāls arī speciālistiem.

Grāmatu veido četras lielas daļas: ievads un pārskati par leišu, latviešu un senprūšu valodām.

Plašajā ievadā, kas aptver 16.-70. lpp. vispirms dotas ziņas par baltu valodām un to runātājiem, kā arī par termina *balti* rašanos. Tālāk aplūkota baltu tautu vēsture, sākot no vissenākajiem laikiem, pievēršoties gan atsevišķām vēstures avotos minētām rietumu un austrumbaltu ciltīm, bet īpaši prūšu, leišu un latviešu tautas vēsturei. Te sniegta īsa zemju politiskā vēsture līdz pat pēdējo gadu notikumiem un neatkarības atjaunošanai. Šāda veida materiāls, kas ir papildināts arī ar prūšu zemju karti katrā ziņā dod lasītājiem objektīvu priekšstatu par baltu tautu vēsturi, norāda galvenos vēstures faktus, gan tos īpaši nenovērtējot un atstājot vērtējumu pašu lasītāju ziņā. Varētu vienīgi iebilst, ka pretstatā sīki aprakstītajai Lietuvas viduslaiku vēsturei 19. un 20. gs. Lietuvas un Latvijas vēsture (29.-30., 32. lpp.) ir varbūt pārlietu koncentrēta un tāpēc brīžam saprotama tikai tam, kas fakts zina jau pirms lasīšanas. Tā, 29. lpp. teikts, ka: "*Im Jahre 1696 wurde Polnisch als Staatssprache eingeführt*". Taču, diemžēl, nav nekur skaidri pateikts kādas valodas lietoja Lietuvā pirms tam. Aplūkojot neatkarīgo valstu veidošanos pirmā pasaules kara nobeigumā, 29. lpp. runājot par Lietuvu, kā valsts aizsākums ir minēta Lietuvas satversmes sapulces sanākšana un konstitūcijas pieņemšana 1922. g., bet 1918. g. 16. februāra akts nav pieminēts. Savukārt 32. lpp., runājot par Latviju, kā neatkarības pasludināšanas diena minēts 18. novembris. T.s. Krievijas rietumu armija, kas 1919. g. apdraudēja Latvijas un Lietuvas neatkarību, runājot par Lietuvu (29. lpp.) dēvēta "*Bermond-Armee*", bet par Latviju (32. lpp.) - "*Bermond-Avalov-Armee*". Vācu zemessargi 32. lpp. nosaukti "*Landwehr*", lai gan šis karaspēka daļas nosaukums vācu valodā vienmēr ir bijis "*Landeswehr*". Tāpat pēc 32. lpp. teiktā varētu saprast, ka vācieši pirmā pasaules kara laikā bija okupējuši tikai Kurzemi, bet ne pārējās latviešu zemes.

Nākamā ievada daļa ir veltīta baltu valodu vietai citu ide. valodu starpā, kā arī īpaši baltu-ģermāņu un baltu-slāvu valodu savstarpējām attiecībām. Vairākās lappusēs sīki iztirzāta baltu un slāvu valodu radniecība un tās pētniecības vēsture un dažādas teorijas. 39. lpp. nodaļas autors R. Ekerts pauž arī savu nostāju šai jautājumā, proti, baltu un slāvu valodām acimredzot nevar runāt par kopīgu pirmvalodu, bet tās cēlušās no vienas ide. pirmvalodas dialektālās zonas, kuŗā ir bijušas arī ļoti senas atšķirības. Precīzāku atbildi uz jautājumu par radniecības pakāpi ir grūti dot, jo rekonstruējamās baltu un slāvu pirmvalodas attiecas uz ļoti dažādiem laika posmiem, t.i., baltu pirmvalodas pastāvēšanas laiks ir krietni senāks nekā slāvu pirmvalodai, tāpēc tās nav iespējams salīdzināt vienā līmenī. Šādam viedoklim varētu pilnībā pievienoties.

Atsevišķā apakšnodaļā aprakstītas dialektālas iezīmes prūšu valodā, kā arī galvenās dialektu un izlokšņu grupu īpatnības leišu un latviešu valodā. Materiālu papildina divas izlokšņu kartes. Koncentrēto, bet korektu īpatnību aprakstu, diemžēl, apēno libiskajam dialektam piedēvētā forma *āk* < *aka* (46. lpp.), lai gan īstenībā īsa patskaņa pagarinājums ir sastopams tikai balsīga līdzskaņa priekšā, ja aiz tiem zudis kāds patskanis, piem., *āb* < *abi*, *vēd* < *veda*.¹ No 47. lpp. teiktā varētu spriest, ka specifiski augšzemnieciska īpatnība ir ne tikai prievārds *iz*, bet arī priedēklis *iz-*, kuŗu taču lieto visā latviešu valodā. Varētu arī vēlēties, lai fonētisko zīmju lietojumā būtu panākta vienvēidība vai arī īpaši norādīts uz lietojuma atšķirībām. Tagad te ir zināma neviennozīmība, piem., ar *y* ir apzīmēts gan leišu izlokšņu [i]: žemaišu *pyns* (41. lpp.), gan latgalisko izlokšņu vidējās rindas [y]: piem., *vysta* (47. lpp.)

Plaša ievada daļa ir veltīta 13.-17. gs. rakstu pieminekļiem baltu valodās. Sīki ir apcerēti prūšu valodas teksti. Vecleišu raksti ir iedalīti trīs grupās: Prūsijas, Viduslietuvas un Austrumlietuvas, pieņemot Z. Zinkeviča izvirzīto hipotēzi par divām rakstu tradīcijām Lietuvas valstī. Te ir atrodams daudz noderīgu ziņu, arī norādes uz tekstu jaunākiem izdevumiem. Varētu tikai piebilst, ka t.s. Morkūna Postilu 1600. g. Viļņā izdeva nevis luterāņi (52. lpp.), bet reformāti kalvinisti. 53. lpp. teikts, ka K. Sirvīda vārdnīcas pirmā un otrā izdevuma eksemplāri līdz šim nav zināmi. Patiesībā pagaidām nav atrasts tikai otrais (1631.g.) izdevums, bet Maskavā esošais defektīvais eksemplārs tiek nu jau pilnīgi noteikti uzskatīts par pirmo izdevumu, kas iespiests ap 1620. g.² Dažas neprecizitātes ir atrodamas arī latviešu rakstu pieminekļu aprakstā. Tā, runājot par G. Elgera sagatavoto dziesmu grāmatu ir pieminēts tikai 1673. g. izdevums (55. lpp.), bet nav minēts vecākais mums zināmais 1621. g. izdevums, kuŗa vienīgais defektīvais eksemplārs atrodas Viļņas universitātes bibliotēkā. Turpat 55. lpp. no rakstītā var spriest, ka Langija

¹ Sk. piem., Rudzīte M. Latviešu dialektoloģija. R., 1964: 173.

² Sk., piem., Širvydas K. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. V., 1979: 21-27.

vārdnīca un gramatika 1685. g. ir iznākusi iespiestā veidā, kaut patiesībā tas ir tikai ar šo gadu datēts manuskripts, kas atklāts mūsu gadsimta pirmajā pusē.

Īsas apakšnodaļas veltītas leišu un latviešu rakstu valodu izveidei. Aplūkojot leišu tradīcijas veidošanos, dota gan Zinkeviča hipotēze par diviem interdialektiem Lietuvā 16.-17.gs., kā arī J.Paļoņa argumenti pret šo teoriju, tādējādi izšķiršanu atstājot lasītāju ziņā. Analizējot latviešu rakstu valodas veidošanos 19. gs., akcentēti dažādi iemesli, kas noteikuši vidus dialekta pamatu rakstu valodai.

Ievadā īsi raksturotas arī latviešu un leišu tautasdziesmas, kā arī dots pārskats par galvenajiem izdevumiem. Gan jāpiezīmē, ka no "Latvju dainu" sējumiem tikai pirmais ir izdots Jelgavā un Rīgā (61. lpp.), bet pārējie - Pēterburgā.

Grāmatas ievaddaļu noslēdz diezgan plašs pārskats par līdzšinējiem pētījumiem par baltu valodām kopumā. Te uzskaitīti un īsi raksturoti visi nozīmīgākie darbi, sākot no 19. gs. pirmās puses līdz pat mūsdienām. Jānorāda tikai, ka J.Endzelīna "Ievads baltu filoloģijā" iznāca 1945.g, nevis 1939. g., kā teikts grāmatas 66. lpp. 1936. g. tika izdota P.Šmita "Ievads baltu filoloģijā", kuņas autors recenzējamās grāmatas ievaddaļā nav pieminēts.

Grāmatas nākamo daļu veido izsmeltošs mūsdienu leišu valodas apraksts (71. - 245. lpp.). Tajā ir plašs fonētikas izklāsts (71.-112. lpp.), morfoloģisko formu apraksts (113.-232. lpp.), kā arī vērtīgs leišu valodas izpētei veltīto zinātnisko darbu uzskaitījums un īsa anotācija (232. -245. lpp.). Sīkāk nepakavējoties pie konkrētiem jautājumiem, var droši apgalvot, ka nodaļa būs vērtīgs materiāls katram, kas to izmantos, apgūstot mūsdienu leišu valodu.

Mazāk lappušu ir veltīts mūsdienu latviešu valodas aprakstam (247.-382. lpp.), kas veidots pēc tāda paša principa kā leišu valodas apskats. Ļoti daudz vietas ierādīts sīkam fonētikas izklāstam (247.-282. lpp.), kur kā galveno savdabību jāpiemin starptautiskās API fonētiskās rakstības izmantojums vārdu transkripcijai. Tas noteikti atvieglos fonētikas apguvi tiem, kas ir pazīstami ar šo sistēmu. Tiesa, starptautiskā rakstība ir lietota tikai fonētikas daļā, bet tālāk izmantoti latviešu valodniecībā tradicionālie apzīmējumi. Tāpat ļoti sīki ir aprakstīta atsevišķu skaņu izruna: runas orgānu stāvoklis un kustības. Viscaur ir norādīts arī uz skaņu kvantitāti, gan garo patskaņu, gan divskaņu, gan līdzskaņu izrunā. Tomēr, šķiet, nekur nav pieminēts, ka šajiem patskaņiem gala zilbēs latviešu valodā ir raksturīga pārisa izruna, tas neparādās arī transkripcijā. Vairākas citas neprecizitātes, kā piem., *eu* traktējums kā divskanis pilsētas *Seula* nosaukumā (258. lpp.), *nervs* transkribēšana ar šauru [e] (259. lpp.), vārdu *siļķe, reņģe* rakstība ar divām intonācijām (krītošo un stiepto) (262. lpp.), *salts* 'auksts' kā stiepti intonētu zilbi saturoša vārda pretstatīšana vārdam *salds* ar lauztu intonāciju (262. lpp.)³ mums vēlreiz apliecina, cik ļoti trūkst mūsdienu latviešu valodas vārdnīcas ar

³ Īsti abi vārdi ir runājami ar lauztu intonāciju, sk. ME III 669, 676.

precīzas izrunas norādēm. Pieejamie materiāli bieži vien var sniegt neviennozīmīgu, kā arī reizēm mūsdienu tradīcijai neatbilstošu formu.

Latviešu valodas morfoloģijas apraksts sākas ar gramatisko kategoriju postulēšanu. Te atšķirībā no endzeliniskās tradīcijas instrumentālis netiek izvirzīts par patstāvīgu locījumu (283. lpp.), bet tikai norādīts, ko ar tos saprot parastās latviešu autoru gramatikas. Atsevišķi pieminēti ir daži gadījumi, kad instrumentālajā nozīmē tiek lietots vsk. ak., resp. dsk. dat. bez prepozīcijas (291.-292. lpp.). Šāda pieeja noteikti atvieglo latviešu morfoloģijas apguvi cittautiešiem, kam nezinot tradīcijas saknes, grūti saprast, kāpēc tikai viena prepozicionāla konstrukcija latviešu gramatikās citkārt ir postulēta par īpašu locījumu. Lietvārdu locīšanas apraksts sniegts ļoti pārskatāmā veidā gan ar galotņu, gan līdzskaņu miju tabulām. Lietvārda *brokastis* formu iztīrījums pie 5. deklinācijas vārdiem (291. lpp.) laikam gan ir tikai nejaušs pārpratoms.

Tikpat skaidri kā lietvārdi raksturoti arī īpašības vārdi, vietniekvārdi un skaitļa vārdi. Tikai, diemžēl, personas vietniekvārdu aprakstā nekur nav norādīts uz vsk. formām *manim, tevīm, sevīm*, kas kā vienīgās ir lietojamas kopā ar prepozīciju *līdz*. Autoriem nevar pārnest nepilnīgo nelokāmo skaitļa vārdu rekcijas aprakstu (304.-306. lpp.), jo šis jautājums arī latviešu autoru gramatikās bieži ir neprecīzi skaidrots. Kā sīku, bet visumā būtisku neprecizitāti var norādīt uz vārdu *sesdiena* un *svētdiena* rakstību ar plato [ae] (309. lpp.).

Latviešu valodas darbības vārdiem kā centrālajai vārdšķirai atvēlētas veselas piecdesmit lappuses. Sākumā īsi raksturotas personas, laika, izteiksmes, veida kategorijas, bet plašāk aplūkota aspekta kategorija, gan norādot, ka darbības pabeigtība, resp. nepabeigtība nav vienmēr cieši saistīta ar priedēkļa esamību, resp. tā trūkumu. Te norādīti arī latviešu valodai raksturīgie verbu un adverbu savienojumi, kas bieži tiek lietoti nepabeigtas darbības apzīmēšanai. Nodaļas turpinājumā sīki uzrādītas visas verbu konjugējamās formas, izskaidroti visu konjugāciju tipi un apakštipi, sniedzot daudzas verbu paradigmas. Adverbu analizē interesants un valodas apguvei noteikti noderīgs ir nelokāmā divdabja ar izskaņu *-ot* sadalījums pēc to lietojuma adverbīālpaticipos un absolūtā datīva konstrukcijās (346.-347. lpp.). Plaši iztīrātas arī verbu izteiksmju formas. Interesanti, ka īpaši verbu aprakstā daudz piemēru ir ņemts no Bībeles tulkojuma, kas latviešu valodnieku darbos parasti tikpat kā nav izmantoti. Kā nelielu nepilnību varētu pieminēt t.s. imperatīvā debitīva (*tev nebūs zagti*) formu trūkumu verbu aprakstā.

Izsmeļoši aprakstīti arī adverbī un prepozīcijas. Te pieminētas gan dažas retāk lietojamas formas (*ātrāki, drīzi; apakš, iekš* u.c.), gan sīki skaidrota prievārdu nozīme (369.-375. lpp.). Varētu vienīgi vēlēties, lai kāda vieta būtu atvēlēta arī t.s. pusprievārdu aprakstam.

Latviešu valodai veltīto nodaļu noslēdz pārskats par nozīmīgākajiem valodnieku darbiem, sākot ar A.Bīlenšteinu un nobeidzot ar B.Metuzāli-Kangeri un V.Vīķi-Freibergu. Nesaprotams vienīgi, kāpēc atsevišķu pieminēšanu ir izpelnījies Dž.Prinss (Prince) ar savu 1925. g. sarakstīto nelielo latviešu valodas gramatiku, kurpretim K.Mīlenbahs pieminēts tikai pie J.Endzelina darbu apraksta, bet E.Blese nav pieminēts vispār.

Grāmatas pēdējā nodaļa veltīta senprūšu valodas aprakstam (383.-406. lpp.). Šī nodaļa, protams, atšķiras no abām iepriekšējām, jo te runa ir par fragmentāro prūšu tekstu gramatiku pretstatā divu polifunkcionālu mūsdienu valodu aprakstam. Taču, kaut gan senprūšu valodas aprakstā ir jūtama arī vēsturiski salīdzināmā pieeja, pamatā gramatika ir skatīta sinhroni, tā kļūstot par viegli izmantojamu palīglīdzekli prūšu tekstu lasīšanai un izpratnei. Īpaši pārskatāmu to padara paradīgu tabulveida izkārtojums. Vairākos gadījumos aprakstā uzņemtas arī citkārt maz ievērotas formas, kā , piem., skaitļa vārds *tris*, kas zināms tikai no vietvārdiem (390. lpp.), verba vsk. 1. pers. forma *girdiu* 'runāju' (396. lpp.). Vērtīgi, ka visi dotie teksta fragmenti ir tulkoti mūsdienu vācu valodā, kas varbūt reizēm padara nesaprotamāku konstrukciju izcelsmi, bet savukārt dara skaidrāku to nozīmi. Vairākās vietās ir norādīta vācu valodas ietekme, bet tā nav minēta, runājot par refleksīvās partikulas *sien* lietojumu nošķirti no verba (396. lpp.). Nevarētu īsti piekrist, ka veclatviešu tekstos līdzīgi kā prūšu valodas pieminekļos noteiktie adjektīvi esot ļoti trūcīgi sastopami (388. lpp.). Nodaļas beigās ir īss pārskats par prūšu valodai veltītajiem pētījumiem, sākot no 19. gs. līdz pat mūsu dienām.

Grāmatu noslēdz neliels, tomēr visaptverošs literatūras saraksts ar 184 bibliogrāfiskām vienībām, kā arī saīsinājumu un citu izmantoto apzīmējumu saraksts.

Aizšķirot recenzējamās grāmatas pēdējo lappusi ir skaidrs, kā tā satur ļoti daudz baltistiem noderīga materiāla, īpaši tiem, kas valodas vēl tikai apgūst vai arī vēlas iegūt norādījumus par noteiktiem mūsdienu baltu valodu vai to vēstures jautājumiem. Neraugoties uz nedaudzajām piezīmēs norādītajām neprecizitātēm, jādama, ka šī grāmata kļūs par vērtīgu, kas baltu valodas un tautas padarīs pieejamas daudziem jo daudziem jauniem interesentiem.

Pēteris Vanags

SATURS

Raksti

1995. gada A. Ozola konferences materiāli

M. Rudzīte	Latviešu un lībiešu valodas kontaktu atspulgi	3
L. Vaba	Par baltu aizguvumiem dienvidgauņu izloksnēs	8
E. Kagainē	Kontaminācijas ietekme lokālo aizguvumu semantikas attīstībā (Baltijas somu valodu aizguvumi)	13
I. Jansone	Adjektīvs <i>musts</i> un tā substantivējumi Ziemeļvidzemes izloksnēs	18
K. Boiko	Divlīdzskaņu un trīslīdzskaņu iniciālie savienojumi lībiešu valodā	24
E. Liparte	Par dažiem partikulverbiem un to lietojumu Engures un Mērsraga izloksnē	30
T. Karma	Leģenda par Dieva dārzu	37
O. Bušs	Hidronīma <i>Venta</i> toponīmiskais fons Somijā	40
R. Bērtulis	Par radniecīgu lietvārdu mūsdienu nozīmju veidošanos (latv. <i>daile</i> : liet. <i>dailė</i>)	43
R. Eckert	Zur Phraseologie im Wörterbuch von Johannes Langius aus dem Jahre 1685	52
A. Kalnača	Darbības vārda veida un laika nozīmju mijiedarbība vienkāršās un saliktās tagadnes formās	62
Dz. Paegle	Darbības vārdu formas brāļu Kaudzīšu <i>Mērnieku laikos</i> (pēc 1964.gada izdevuma)	66
P. Vanags	Locījumu lietošanas īpatnības vecākajos latviešu rakstos	71
J. Kušķis	Fonētikas īpatnības XVI gadsimta rakstos	79

Literatūras apskats

A. Rosinas.	<i>Baltu kalbu ivardžiai: morfologijos raida</i> (J.Kušķis)	87
T. Fennells.	<i>Lingua Lettica. Raksti latviešu lingvistikā</i> (J.Kušķis)	88
R.Eckert, E.-J.Bukevičiūtē, F. Hinze.	<i>Die baltischen Sprachen. Eine Einführung</i> (P. Vanags)	90